

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 6

Кривий Ріг
2008

УДК 94
ББК 63.3(0)
Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. Вип. 5 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2008. – 139 с.

ISBN 978-966-2920-73-8

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;
Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;
Яшин В.О., ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор КДПУ;
Романець Н.Р., кандидат історичних наук, доцент Криворізько-
го металургійного факультету НМА України.

Випуск містить наукові дослідження, які присвячені актуальним проблемам всесвітньої та вітчизняної історії з найдавніших часів до початку XXI ст., правознавства, теорії та методики викладання.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94
ББК 63.3(0)

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 4 від 13 листопада 2008 року.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів.

ISBN 978-966-2920-73-8

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	4
Печеніна Н.А. Військове мистецтво скіфів	5
Мак Т.Ф. Деякі аспекти проблеми Відродження як етапу розвитку середньовіччя.....	12
Яшин В.О. Єврейське населення Новоросії у пореформену добу (друга половина ХІХ сторіччя): місцеві рефлексії в дихотомії "євреї – російське суспільство"	19
Москаленко В.Г. Становлення основ загального виборчого права в УРСР (20-30 рр. ХХ ст.).....	61
Романець Н.Р. Соціальні настрої населення України в період голодомору 1932-1933 рр.	73
Косіненко О.В., Бурлака О.В. Трудовий ентузіазм населення у повоєнній відбудові України	85
Косіненко О.В., Філічева В.А. Початок повоєнного відродження закладів вищої освіти: здобутки і проблеми (на прикладі Криворізького державного педагогічного університету).....	96
Чирва Ю.І. Берлінські кризи 1948-1949 рр. і 1961 р.: історико-порівняльний аналіз	103
Кожухар О.І. Проблеми демократизації пострадянських країн Центральної Азії.....	113
Журба Л.В., Дубовий І. Тероризм в умовах глобалізованого світу.....	121
Журба Л.В. Проблемний урок історії та його ознаки	131

Шановні читачі!

Кафедра всесвітньої історії репрезентує черговий, вже шостий збірник наукових праць «Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства».

Пропоноване видання в повній мірі відображує тематичну спрямованість кафедральних наукових досліджень з всесвітньої і вітчизняної історії, спеціальних історичних дисциплін, правознавства, теорії і методики викладання.

Не дивлячись на широту тематики індивідуальних досліджень, великі хронологічні рамки – останні три тисячі років історії людства, значний географічний регіон, всі вони поєднані прагненням авторів об'єктивно, зважено і неупереджено, на основі сучасної методології висвітлити події минувшини.

Автори сподіваються на увагу та доброзичливу критику читачів та висловлюють щире подяку всім, хто допомагав у підготовці та виданні збірника.

*З повагою,
Редакційна колегія*

ПЕЧЕННА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО СКІФІВ

Близько VIII – VII ст. до н.е. в Причорномор'ї, в прикаспійських степах і в північній частині Середньої Азії відбувалося переміщення племен скіфських племен, що переживали у той час період розкладу первіснообщинного ладу. За свідченням Геродота, скіфи займали велику країну, що мала вид чотирикутника, південна сторона якого – берег Чорного моря, – була протяжністю «в 20 днів шляху» [2, 46], тобто близько 700 км.

Геродот розрізняв племена скіфів за способом їх занять: скіфи-орачі жили в долинах Бугу і Дніпра, скіфи-кочівники на схід від Дніпра; окрім цих племен, Геродот згадує «скіфів царських», але не пояснює, хто вони і де жили. У скіфів було розвинуто скотарство і особливо конярство, внаслідок чого головним родом військ у них була кіннота. У могилах скіфських племінних вождів знаходять десятки і сотні скелетів коней, принесених в жертву і похованих разом з вождями.

У VII ст. до н.е. у скіфських племен існували органи військової демократії: збори племен, вожді племен і рада племінних вождів. Одним з головних завдань такої громадської організації було ведення війни. У зв'язку з цим у скіфів особливо шанували бога війни, якому приносилися великі жертви. До VI ст. до н.е. влада скіфських вождів стала спадковою і фактично перетворилася на царську владу. Виникла могутня скіфська держава, яка була великою політичною силою і проіснувала декілька сторіч. Скіфи в VII столітті до н.е. вели завойовницькі війни. Вони вторглися до Малої Азії, де панували, за свідченням Геродота, 28 років. У VI – V ст. до н.е. скіфи вели оборонні війни, зокрема, успішно відбили спробу перського війська поневолити Скіфію.

У скіфів всі чоловіки були воїнами. «...під час одного з свят не дозволялося пити кругову чашу тому, хто ще не убив жодного ворога» – зазначає Аристотель [3, 75]. По словах Геродота, скіф отримував частку здобичі в бою по кількості убитих ворогів, на доказ чого він приносив своєму цареві їх голови [2, 39]. У старо-

давніх народних оповіданнях говорилося, що войовничий скіфський народ поклонявся мечу, як араби каменю, як перси річці. Скіфи відрізнялися волелюбністю, хоробрістю і завзятістю в боротьбі. Геродот вважав скіфів видатними по розуму, мудрими з народів. За словами іншого історика – Юстіна, це був «...народ в працях невтомний, у війнах неприборкний, а міцність тілесних тіл його була надзвичайна. Вони нічого не придбали, що можна було б втратити, в перемогах не шукали нічого, окрім однієї слави» [3, 76].

Основною зброєю скіфів були лук і довгий спис. Скіфський воїн – це кінний лучник. Зі скіфами греки пов'язували саму появу лука. Підтвердженням цього є слова Плінія Старшого, що «лук і стріли винайшов Скіф, син Юпітера». Дуже влучним є вираз, який Плутарх приписує скіфському мудрецеві Анахарсису: «...луки співчують скіфам, ліри ж і флейти – еллінам» [4, 135]. Скіфські раби-лучники служили в Афінах в ролі поліцейських.

Скіфський лук складався з двох серповидних частин, сполучених прямою перемичкою. Єдиний скіфський лук, що непогано зберігся до нашого часу, був знайдений в одному з курганів IV в. до н.е. групи Три брати під Керчу. Цей складний лук складався з трьох дерев'яних пластин, обмотаних по спіралі смужкою кори. Скіфські стріли мали довжину 0,6-0,7 м, їх наконечники робилися в основному з бронзи. Найбільш ранні наконечники (VII-VI ст. до н. е.) мали листоподібну або ромбічну форму, виступаюча втулка деколи забезпечувалася гострою шпилькою. Правда, вже тоді з'явилися наконечники трилопатевої або тригранної форми, які витіснили більш ранні наприкінці VI ст. до н.е. [1, 15].

Лук і стріли укладалися в спеціальний футляр («горит»), що мав трапецієвидну або прямокутну форму. Горити виготовлялися з дерева, обтягувалися шкірою, іноді прикрашалися бляшками і т.п. Добре відомі золоті обкладання горитів, відкриті в скіфських царських курганах IV ст. до н.е. (Чертомлик, Мелітопольський, П'ять Братів і ін.). Геродот пише, що скіфи натягували тязиву лука не до грудей, а до плеча [4, 118] і майстерно стріляли як з правого, так і з лівого плеча.

Складний лук був достатньо могутнім і забезпечував значну дальність польоту стріли. Це підтверджується свідцтвами

стародавніх авторів і іншими джерелами. Вегецій повідомляв про змагання стрільців на дистанцію 400 м. Далекобійність скіфського лука відзначав Есхіл. Особливу цінність має напис з Ольвії про видатне досягнення Анаксагора, сина Дімагора, що послав стрілу на відстань в 282 оргії (близько 521,6 м) [4, 139]. Безумовно, цей постріл був зроблений з скіфського лука, який набув повсюдного поширення в північно причорноморських колоніях, і особливо в Ольвії.

Звичайно, відмічені вище рекордні постріли з лука були доступні лише видатним майстрам. Звичайна дальність пострілу, доступна масі воїнів, була набагато нижча. Стрільба в бойових умовах також знижувала і дальність, і влучність. За підрахунками археолога А.Ф. Медведєва, найкоротшою дистанцією для стрільби є дистанція приблизно 12,6 м, а межею, за якою влучна стрільба неможлива є дистанція в 144-156 м [4, 140].

Відзначимо, що максимальна дистанція, на яку проводять зараз змагання по прицільній стрільбі з сучасного спортивного лука, рівна 90 м. Вірогідно, ці дистанції були звичайні і для скіфів. Крім того, слід враховувати, що скіфи, мабуть, найчастіше стріляли, сидячи на коні. Про це свідчать і монета Атея, і зображення полоуючого скіфа на чаші з Солохи. І слова Геродота, швидше за все, відносяться не тільки до того, що скіфські лучники їздили на конях («кожен – кінний стрілець»), а й до того, що і стріляли вони з цього положення. Стрільба з коня, особливо в русі, ймовірно, скорочувала дистанцію польоту стріли, знижувала точність стрільби, її темп. Ці недоліки при стрільбі по одиничній меті були не так помітні при стрільбі по масі пішого або кінного супротивника. Особливо ефективним обстріл з лука був при нападі на малорухливий стрій піших воїнів, яким була фаланга. Цікавим є свідцтво Ксенофонта про те, як під час переходу грецьких найманців Кіра по Малій Азії їх стрій був обстріляний лучниками, які стали «...пускати стріли і ніхто з них не промахнувся, – а промахнутися було важко навіть при великому бажанні» [4, 141].

Стріла, випущена з лука скіфського типу, мала велику вражаючу силу. При розкопках нерідко знаходять наконечники стріл, що засіли глибоко в кістках похороненого, наконечники, які не змогли витягнути навіть в тому випадку, якщо поранення

не стало причиною смерті і чоловік продовжував жити. Ось декілька прикладів. У похованні з кургану у с. Широке Скадовського р-ну Херсонської обл. у чоловіка-воїна було виявлено два поранення в голову – уламки бронзових наконечників в лобовій і тім'яній кістках. Їх не змогли витягнути з черепа, після поранення людина прожила декілька років, а навколо наконечників утворився нарост кістки. У лобовій частині черепа чоловіка з поховання в кургані у Холодного Яру також стирчала стріла. У центральному похованні кургану у с. Вільна Україна Каховського р-ну Херсонської обл. в хребці воїна стирчав наконечник стріли, що встромився на половину своєї довжини. Про те, що стріла пробивала щит і панцир, писав Ксенофонт. Підкреслюючи велику вражаючу силу стріли, Фуکیدід писав, що «від стріл не захищали... повстані панцирі, об які ламалися металльні дротики» [4, 141]. Це добре видно в сценах битв, відтворених на античних амфорах, – щити і панцирі багатьох воїнів пробиті стрілами. Луки «скіфського» типу застосовувалися і надалі впродовж сторіч. Вдала і довершена конструкція не зазнала істотних змін і в першому тисячолітті нової ери.

Другим широко поширеним видом наступального озброєння скіфів і інших варварів Північного Причорномор'я були списи завдовжки 1,7 – 2,2 м. Списи мали залізні наконечники з пером листоподібної форми і втулкою для насадження на держак, вони, звичайно, використовувалися не тільки в ближньому бою, а й для метання по супротивникові. Для метання використовувалися також дротики. Останні швидше за все, є зброєю місцевого північно-причорноморського походження, що з'явилася тут досить пізно, – в V ст. до н.е.. За розмірами дротики не відрізняються від копій, але їх наконечники виділяються явною своєрідністю. Перш за все, це відноситься до розмірів – тенденція розвитку таких наконечників зводиться до збільшення довжини до 0,4 і навіть 0,5 м. Слід вказати на своєрідність форми, оскільки наконечник дротика складається не з двох звичайних для списа частин (втулка і перо), а з трьох: втулка, стрижень і перо [1, 18]. На втулку, в якій кріпився держак, доводиться приблизно 1/3 довжини наконечника, далі слідує ще довший стрижень, що поступово звужується до кінця, завершується невеликим пером. Це перо з двома бічними шпильками має дуже невеликі розміри,

які становлять приблизно 1/10 довжини наконечника. Дротик такого типу можна визнати дуже хорошим металевим знаряддям, що майже наближається до ідеального металевого списа – римського «філуму». Вони використовувалися не стільки степниками-кочівниками, скільки землеробськими племенами Прикубанья і лісостепу Північного Причорномор'я.

Мечі були зброєю ближнього бою і використовувалися для завдання колючих та рублячи ударів. Скіфські мечі – «акінаки» мали довжину 0,5-0,7 м (мечі завдовжки в 1 м зустрічаються рідко), кинджали були коротші – 0,3-0,4 м. Мечі і кинджали при цьому відрізнялися не лише розмірами, але і оформленням рукояті. Перехрестя, що відокремлювало рукоять від леза, мало, за визначенням фахівців, «серцеподібну», «метеликоподібну» або «ниркоподібну» форму; на пізніх екземплярах воно могло бути майже трикутним. Рукоять закінчувалася наверхієм овальної форми. В V ст. до н.е. з'явилися мечі і кинджали з так званими «антенними» на верхіях [1, 21].

Щити скіфських воїнів були овальними, прямокутними або майже квадратними. Панцирі належали до типу зброї з металевим пластинчастим набором або, іншими словами, до типу лускової зброї. Основа таких панцирів була шкіряною, на нього нашивалися довгасті металеві пластинки, в основному залізні; для цієї мети у верхній частині кожної пластинки були спеціальні отвори. Пластинки нашивалися на основу горизонтальними рядами з таким розрахунком, щоб верхній ряд частково перекривав нижній. Виготовлені таким чином лускові панцирі були достатньо гнучкими і зручними, вони надійно захищали воїна від ударів ворожих мечів і копій.

Ранні скіфські шоломи (VII-VI ст. до н.е.) відливалися з бронзи, і мали півсферичну форму. У Скіфії знахідки таких шоломів походять в основному з курганів Прикубанья, тому їх часто називають шоломами «прикубанського типу». Пізніше скіфська аристократія стала використовувати захисне озброєння грецького виробництва – шоломи і поножі, панцирі ж завжди залишалися своїми «рідними» – лусковими [1, 22].

Бойовий порядок скіфів складався з окремих гуртів (родових загонів), які шикувалися в одну лінію. Декілька загонів висилалося вперед для засідок і в резерв для підтримки частин бо-

йового порядку, яких перемагав супротивник. Глибина бойового порядку була невизначеною; велика увага приділялася рівнянню по фронту і зімкненості строю, що часто мав форму клину. Бій вели в кінному будую і ніколи не спішувалися.

Нерідко скіфи прагнули перемогти свого супротивника не силою, а військовою хитрістю. Бій зазвичай починали увечері діями дальніх засідок, обходами супротивника і удаваним відступом з несподіваним переходом в контратаки. При успішному результаті бою скіфи переслідували супротивника до повного його знищення або розсіювання. Потерпівши поразку, вони не відмовлялися від боротьби, а продовжували її до тих пір, поки остаточно не були розбиті наголову або не добивалися перелому на свою користь.

Військове мистецтво скіфів мало свої особливості як відносно способів ведення війни в цілому, так і відносно ведення окремих боїв (так званий скіфський спосіб ведення війни).

Стратегія скіфів характеризується правильною оцінкою співвідношення сил і прагненням змінити його в свою користь. За наявності чисельної переваги ворога скіфи не вступали в бій, а навмисно відступали углиб своїй території. Лише після того, як ворог був деморалізований і ослаблений, скіфи прагнули відрізувати йому шляхи відступу, а потім оточити і знищити. Таким чином, скіфи одні з перших застосували стратегічний відступ для зміни співвідношення сил в свою користь [3, 78].

Методи ведення скіфами бойових дій також мали свої особливості. Скіфи перші розділили військо на два взаємодіючі загони: один загін знаходився перед фронтом наступаючого ворога, інший – в постійній готовності завдати удару у фланг і тил ворога, якщо він почне відступати. Під час свого відступу углиб країни скіфи систематично нападали на ворога, знищували запаси продовольства, уганяли стада худоби і випалювали рослинність, залишаючи супротивника без продовольства, а його коней без підніжного корму.

Скіфи широко застосовували такі способи ведення війни, які стародавні античні автори називали «малою війною». Вони влаштовували засідки, заманювали ворога, раптово нападали на нього вдень і вночі і швидко зникали. Дрібними несподіваними нападами вони постійно тримали в напрузі все вороже військо, а

самі були невловимі. Характеризуючи військове мистецтво скіфів, Геродот писав: «У цьому найбільш важливому відношенні вони влаштовуються так, що ніякий ворог, що вторгся в їх країну, не може вже врятуватися звідти втечею, не може і наздогнати їх, якщо тільки вони самі не побажають бути відкритими, тому що скіфи не мають ні міст, ні укріплень, але пересувають свої житла з собою, і всі вони – кінні стрільки з лука; прожиток собі скіфи здобувають не землеробством, а скотарством, і житла свої влаштовують на возі. Як же їм не бути непереможними і неприступними?» [3, 81]. Стародавні автори добре розуміли історичну роль скіфів. Вони вважали, що подвиги скіфів були достатньо великі і важливі і що початок їх історії був не менш славний, чим їх владичтво.

Література

1. Виноградов Ю.А. «Там закололся Митридат...» Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI – I вв. до н.э.). – М.: «Филоматис», 2004. – 208 с. (Серия «Militaria Antiqua», IV).
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1 / Передмова П.П.Кононенко. – К.: Либідь, 1996. – 352 с.
3. Разин Е.А. История военного искусства XXXI в. до н.э. – VI в.н.э. – С.-Пб.: ООО «Издательство Полигон», 1999. – 560 с.
4. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К.: «Наукова думка», 1981. – 166 с.

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ЕТАПУ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Середньовіччя – це час парадоксів. Існують королі великих держав і в документах фіксуються назви цих держав, але насправді до XI ст. влада зосередилась в руках окремих володарів вотчин. Феодальна роздробленість стає головною політичною ознакою середньовіччя, але при цьому церква, що є частиною феодального суспільства і за визначенням повинна була підпасти під закони розвитку феодалізму, зберігає свою цілісність і залишається єдиним і досить впливовим інститутом суспільства. Колишні варвари з плином часу піднімаються в багатьох сферах і починають цікавитись досвідом римлян не тільки в доволі простих формах життя, але в усіх його сферах і проявах. При цьому майже по сьогоднішній день в науковій літературі має місце думка, що середньовіччя і Відродження - два окремих етапи розвитку Західноєвропейської цивілізації, що мають різні засадничі принципи, особливі риси і зміст. Середнім вікам протиставлялось Відродження, оскільки на поверхні у середні віки панування церковної догми, відсутність яскравого мистецтва та розвитку науки. Відродження, навпаки, відкидає усю тьмяність середньовіччя, звертається до світлої античності і святкує свято людини [2, 5]. Часом період середньовіччя продовжує розглядатись як прірва між античністю та Новим часом.

Розвиток тих чи інших регіонів в середні віки відзначалось різними темпами і різним ступенем володіння тими чи іншими видами діяльності. Головна сфера господарської діяльності - сільське господарство і превалюючою формою при цьому є натуральна форма господарювання. Практично усюди розорювали землю або впрягаючись в плуг, або впрягаючи биків і навіть корів, закріплюючи лямки від плугу на рогах худоби. З IX-X ст. вперше стали застосовувати хомут, завдяки чому стало можливим запрягати коней. Але коней в селянському господарстві було обмаль.

Дерев'яна лопата, соха і інший інвентар супроводжують селян деяких земель впритул до XVIII ст. Водяні млини були рідкістю. Вітряні з'явилися лише в XII ст. При цьому домінуюча форма свідомості пов'язана саме с селянською працею, а отже більшість населення сприймають християнство тільки в поєднанні з язичницькими віруваннями в сили природи. За язичницькими звичаями населення продовжує святкувати кінець зими, прихід весни, свята врожаїв з танцями, обрядовими діями, втіленням явищ природи. Життя більшості зумовлене розміреністю, пов'язаною з природними ритмами, як річними так і добовими. Хоча говорити про ритмічність життя в середньовіччя можна тільки у відносній формі, оскільки нестабільність самого середньовічного світу є переважаючою. Але якість життя, пов'язаного з працею на землі безумовно відрізняється від того, що почне формуватись на піці розвитку феодалізму.

Завершення формування феодалізму, формування вотчинного господарства, поява зацікавленого власника поступово приводять до значних змін в соціально-економічному і політичному житті Західної Європи. І супроводжуються ці зміни зрушеннями в психоемоційній сфері середньовічного західного європейця.

Переворот в поземельних відносинах, що стало наслідком бенефіційної реформи, проведеної Карлом Мартеллом в VIII ст. викликав до життя систему васалітету і ствердження приватної власності, що стає основою життя всієї Західної Європи. Маючи значну земельну власність, захищений політично, феодал намагається закріпити свої права юридично і, отримавши їх, почуватись все більш впевнено. Саме формування зацікавленого власника сприяє підйому господарської діяльності в вотчинах, виокремленню ремісників в середині вотчини, і як тільки ці процеси співпадають, ремісники починають тікати за межі вотчини, селитись окремо, але неподалік вотчин, що сприяє розвитку обміну, пожвавленню торгівлі. І, головне, - виникненню нової форми організації населення, діяльність якого не пов'язана з роботою на землі. Саме це населення - городяни - викличуть до життя нові сфери застосування зусиль людини у виробництві, нові форми діяльності, в тому числі і розумової; самі можливості цієї діяльності прискорять плин часу, зв'яжуть значні території економіч-

ними потребами і стануть тим чинником, що посприє оформленню роздроблених країн в єдині цілісні прообрази сучасних держав Західної Європи. Міста в середньовічній Західній Європі виникають в X-XI ст. Пізніше вчені вже в наступному XII ст. будуть шукати риси того явища, що з XVI називається Відродженням. Так чи є закономірністю поява Відродження після того, як в основних рисах завершилось формування феодального суспільства, що в свою чергу привело до появи нових чинників в усіх сферах життя середньовічного суспільства?

Розвиток приватної власності на землю, яка в Західній Європі пройшла через три форми, формування вотчинного господарства привели до підйому сільського господарства в цілому і до виокремлення особливої категорії населення - ремісників. Останні починають селитись окремо. Але продукти їх виробничої діяльності потрібні тільки у найближчій вотчині, як і самим виробникам потрібні сировина і продукти харчування. Виникає обмін, який має місцевий характер: ні виникнення середньовічного міста, ні його подальше існування неможливе без розвинутої в сільськогосподарському відношенні оточуючої місцевості.

Поява міст спричинила зміни в усіх сферах життя. Поява нової соціальної категорії населення, яке займається різними видами діяльності, живе більш напруженими життям, створює нові спільноти, де формується свідомість нового типу створило і появу нового політичного чинника: городяни стають політичними союзниками короля в протистоянні проти великих феодалів. Поява городян відбилась і на становищі селян у вотчинах. Розвиток місцевого ринку підштовхнуло феодалів до особистого звільнення селян і до комутації ренти: феодали переклали на плечі селян відповідальність за виробництво сільськогосподарської продукції та її збут. Вже з XII ст. почали звільнятись французькі селяни, що першими стали на цей шлях. До кінця XV ст. в Західній Європі майже не залишилось особисто залежних селян. І це означає, що протягом останніх століть середньовіччя західноєвропейські селяни набували економічної свідомості, їх відповідальність посилювалась, при цьому обов'язки феодала по відношенню до селян змушували чітко фіксувати статус останніх.

Відродження - це не вибух, що стався раптово. Період, що тривав з XII до XV-XVI ст. був підготовлений в надрах серед-

ньовіччя і в попередні періоди розвитку західноєвропейської спільноти. Римське право, під впливом якого германці знаходились вже під час завоювання територій Західноримської імперії, християнство, що стверджувало особистісний початок в людині, ствердження приватної власності привели до впорядкування життя в інший для германців системі координат, але вони були готові до сприйняття цієї системи - зміни стались доволі швидко, протягом V-X ст. В умовах вже нової, феодальної системи відбулись подальші якісні зміни - з'явились нові види діяльності, став відчутним поступ у розвитку виробничих сил, з'явилась нова категорія населення, і все це супроводжувалось змінами у суспільній свідомості. Ця нова свідомість потребувала нових знань, оскільки селянський світоустрій цієї потреби задовольнити не міг. Тоді і з'явилась необхідність в тих знаннях, якими володіли стародавні греки та римляни, необхідність в поширенні системи знань.

Отже, зміни, що відбувались в західноєвропейському середовищі протягом X-XII ст. потребували постійно нових знань - люди розширювали сферу своєї діяльності. В перший період середньовіччя школи існують тільки при соборах та монастирях, тобто освіта є доступною для духовних осіб. Але в той же час, хоча і в таких обмежених умовах, була збережена сама система середньовіччя.

Якщо в перший період середньовіччя освіта - це принада небагатьох, то з появою міст, в другому періоді середньовіччя, завдяки збереженню античної системи передачі знань духівництвом, городяни починають відтворювати її в містах. Розвиток міст як центрів ремесла та торгівлі, розширення світогляду європейців, знайомство з культурою Сходу, перед усім візантійською та арабською, послугували стимулами удосконалення середньовічної освіти. З XII-XIII ст. при монастирях і у містах утворювались школи. Повні освітні програми містили два основних цикли - вивчення тривіума (граматики, риторики, діалектики) та квадвіума (арифметики, астрономії, музики, геометрії). В цей же час у Європі відкриваються перші університети. Кафедральні школи в найбільших міських центрах Європи перетворювались на загальні школи, а потім університети. В них були факультети теології, медицини, філософії. Пізніше з'являються факультети права. Вже в XI ст. розвивається спеціалізація шкільних центрів.

В Болонї виникають юридичнї школи, що базуються на вивченнї римського права. Медичнї школи відкриваються в Італїї та Франції. Навчання в школах велось латиною, тільки в XIV ст. з'явилися школи з викладанням національними мовами. Отже, на поверхнї повернення до класичної латини - відродження давнини, а весь ланцюжок, пов'язаний з розвитком нової системи, що склалась в Західній Європі для сучасників був з зрозумілих причин невидимим, і відкривався тільки для майбутніх поколінь істориків.

Термін «Відродження» зустрічається вже в XV ст. у італійських авторів і отримав широке розповсюдження завдяки відомій праці Дж. Вазарі «Життєописання найвідоміших живописців, скульпторів та архітекторів». Перше видання твору відбулось у 1550 р., доповнене - 1568 р. Його використовували в буквальному розумінні «відродження давнини» (*renascimento dell'antichita*). В той час термін означав не епоху, а швидше програму діяльності на честь розквіту освіти, наук, мистецтва. Гуманісти - носії цієї програми - бачили себе подібними сучасниками Цицерона, Овідія. Більш ніж тисячолітній проміжок часу між тими часами та відродженням розглядали як «середні віки» (*medii aevi*). До XIX ст., коли дуже популярними стали захоплення соціологією та політичною економією, терміном «Відродження» (як і наступним «Просвітництво») почали зневажати, оскільки з ним все більше пов'язували поняття розквіту мистецтва, культури. Так виникла історична невідповідність сутності періоду та терміну, яким зазвичай зазначають цей період.

Епоха Відродження це насправді той період, коли змінювався устрій життя, з'явилися зміни в політичній, релігійній, соціальній сферах, змінюється спосіб або характер діяльності людини, що пов'язаний з добичею засобів існування. Змінюються комунікації в суспільстві - засоби спілкування, передачі інформації, а разом з цим і соціальна психологія, або менталітет. Комплекс таких змін - межа епохи, відчуття того, що в часи прадідів все було не так. Протягом першого періоду середньовіччя відбувалось переродження, коли античні структури в синтезі з розвитком германських племен (що зберігали свій потяг до свободи, але охоче сприймали доступний їм досвід римлян) перетворювались на систему іншої, ніж антична та германська систему якос-

ті. Перетворення було розтягнуто, воно було сходинковим, але воно відбувалось. І цей перехід доводить, що не завжди засіб виробництва змінюється першим, саме під час переходу від античності до середніх віків таких змін не відбувалось. «Економічні умови розвиваються не самі по собі, підпорядковуючи мислення людини, а складаються з тих самих думок людей, ідей по мірі того, як вони з індивідуальних стають загальними» [4, 20]. Германці чомусь готові були відмовитись від цінностей роду, на відміну скажімо від китайців, які протягом тисячоліть і в умовах розвинутої державності не зруйнували родову організацію. Л. Карсавін стверджував ще у ХІХ ст., що «германці невгамовно проявляли сили особистості, з радістю звільняючись з під гніту племені і роду» [3, 54]. Це твердження ілюструється і дуже швидким пристосуванням германців до умов приватної власності. В решті решт в суспільстві виникає, як висловився М. Рудь, таке «силове поле», «в котрому людська особистість здатна зберігати і розвивати власну ініціативу і свободи, що з найбільшою повнотою проявилось у житті середньовічного міста» [5, 34]. Таким чином, починаючи з М.Блока істориками сьогодні вже осмислено, що ХІ ст. є рубіжним в житті середньовічної Європи і далі зміни, що накопичились, не можуть бути непомітними. І це є результат розвитку попередніх періодів.

В ці попередні періоди змінювались не тільки форми життя людей, а й їх спосіб мислення. На початку середньовіччя християнство послідовно і наполегливо стверджувало в людині середньовіччя ідеал протилежний тому, що був пануючим в германській общині: людина-воїн, герой поступився доброті і покірності. Але теж саме християнство стверджувало в людині особистісний початок. Розширення світогляду середньовічного європейця примушує все частіше замислюватись над власним «я» і його місцем серед інших. Сьогодні і на просторі, де доволі довго пануючою була марксистська ідеологія з її пріоритетами щодо домінування засобів виробництва все більш чітко вимальовується усталеність поглядів, які підтримують точку зору видатного французького медієвіста Ж.Дюбі, що феодализм - це насамперед «середньовічна ментальність» [5,33].

Отже, не дивлячись на те, що колектив, корпорація, угруповання є традиційною формою організації суспільства протя-

гом тривалого історичного часу, в тому числі і періоду середньовіччя, індивідуалізм стверджується в особі середньовічного європейця. І якщо протягом V-XI ст. це є неусвідомлений процес, то в XIII-XV ст. осмисленню цього приділяється досить багато уваги - особистість виходить на перший план історичної арени Європи. І стає сутністю історичного періоду, яка не з повна відбивається у терміні «Відродження».

Література

1. Блок М. Феодальное общество // М. Блок. Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1986
2. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Л.М. Брагина, Варьяш, В.М. Володарский и др. / Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Высш. шк., 1999.
3. Карсавин Л.П. Культура средних веков. – К.: Символ & AirLand, 1995.
4. Немилев А.Н. Эпоха Возрождения в периодизации европейской истории // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего Нового времени: Сборник научных статей. - С-Пб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 1996. – С. 15-23.
5. Рудь М. Феодалізм та його місце в історії // Університет. - 2007. - № 4. – С. 30-35.

ЯШИН В.О.,
старший викладач

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЇ У
ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ (друга половина ХІХ сторіччя):
МІСЦЕВІ РЕФЛЕКСІЇ В ДИХОТОМІ «ЄВРЕЇ –
РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»**

Цивілізаційний розвиток націй і народностей, що населяли Російську імперію, істотно різнився і коливався від общинно-родового ладу, в стані якого перебували деякі народності Сибіру, Середньої Азії, Крайньої Півночі та Далекого Сходу до початкової стадії індустріального суспільства, що формувалося в промислових регіонах європейської частини країни. Модернізаційні процеси другої половини ХІХ сторіччя в різному ступені торкнулися різних етносів, зіштовхнувши соціально-економічні, політичні та культурні інтереси націй і вплинули на міжетнічні стосунки.

Процеси капіталістичної перебудови економіки набули найбільш швидкого розвитку в європейській частині Російської імперії, а ареною найбільш гострого, погромного і кривавого зіткнення етносів став український південь Росії: територія Новоросії, до якої входили тогочасні Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії.

Ставлення *російського суспільства до єврейства* протягом часу царювання Олександра ІІ зазнало певних змін. Внаслідок лібералізації державної політики в єврейському питанні правовий статус єврейства поліпшився, однак цей факт та зростання економічного впливу єврейства викликали адекватне зростання антисемітсько-юдофобських настроїв в суспільстві. Відомий англійський історик єврейства Джон Клір (John Klier) зазначав, що євреї «уявлялися шкідливою експлуаторською силою, яка загрожувала як бідним, так і багатим. Громадська думка, що одного часу проявляла слабку симпатію до євреїв, стала ворожою і скептично налаштованою до будь-якого рішення єврейського питання» [41, 455]. Інший відомий історик, представник єрусалимської (Ізраїль) школи, Ісраель Барталь (Israel Bartal) писав, що не тільки в російській, але й в європейській історії «можна

знайти позитивний зв'язок між зростаючими, в міру емансипації, темпами інтеграції євреїв в політичні структури, в соціальну і економічну систему і підйомом ненависті до них» [3, 208].

Процес єврейської емансипації відбувався в обстановці напруженої недовіри російського соціуму. Російського суспільство, патріархальне в своїй основі, негативно сприймало сумнівний, з точки зору пануючої етики, характер занять єврейства. Російська державна влада сприймала євреїв настільки, наскільки російська економіка не висунула свого середнього класу, що міг би замінити євреїв. Єврейство в цілому сприймалось виключно як клас експлуататорів, нездатних до фізичної праці.

Цікавим для нашого дослідження уявляються погляди відомого письменника і етнографа О.Афанасьєва-Чужбинського, викладені ним у змістовному дослідженні «Поездка в Южную Россию» [1], що можуть вважатися своєрідним відображенням ставлення до євреїв, притаманного російській інтелігенції середини ХІХ сторіччя.

О.Афанасьєв-Чужбинський, далекий як від філософізму, так і від антисемітських рефлексій, позиціонує своє ставлення до єврейства як об'єктивне, між тим, поволі чи мимоволі висловлює конкретно-історично детерміновані погляди на проблему. Загальне ставлення до євреїв у дослідника, скоріше, ближче до негативного: «з... особливим прагненням я любив займатися спостереженнями над цим, обраним колись, народом, і... я не можу сказати нічого загальновітшого, за виключенням окремих особистостей, що освіченістю стали в рівень з часом» [1, 269].

Юдей в книзі Афанасьєва-Чужбинського майже ніколи не з'являється в привабливому вигляді. Єврей жадібний до грошей: «єврей на може залишатися спокійним, якщо в нього заведуться гроші... він прагне подвоїти свій капітал будь-яким чином», «народ цей створений для торгівлі», «юдейське плем'я занадто маторне» [1, 181]. Звинувачуючи єврея в жадібності, автор наводить приклад, коли під час перебування в єврейській колонії місцевий єврей намагався продати йому харчі за цінами вдвічі вищими, ніж середні, в той час, як у шведській та німецькій колоніях ті ж харчі, іноді, віддавали навіть безкоштовно [1, 266-267].

Єврей, вважає О.Афанасьєв-Чужбинський, нездатний займатися землеробством, нездатний до сільського життя, якщо

воно не надає можливості для торгівлі і дрібної промисловості: «можна стверджувати, що... єврейські колонії не скоро досягнуть квітучого стану» [1, 272]. На думку дослідника, багато хто з євреїв, якби це було б можливо, повернув би державі видатки, витрачені на його, єврея, переселення, заради того, щоби бути приписаним до міського товариства. О.Афанасьєв-Чужбинський, у прагненні об'єктивності, пояснює це більш звичним для євреїв мешканням у місті, де вони якраз і займалися ремісництвом і торгівлею, при цьому виявляючи неабияке працелюбство: «євреї працелюбні: між ними рішуче немає нероб, а кожен обов'язково зайнятий і добуває працею шматок хліба насущного, навіть якщо ця праця полягає в одному тільки факторстві» [1, 267; 270-271].

Євреї – як правило, скупий, (тому, наприклад, на відміну від німців-менонітів, не годує кошенят), але боїться «втратити щось, йому належне» [1, 131-132] (тому не викидає цих же кошенят).

Афанасьєв-Чужбинський постійно акцентує увагу на тому, що євреї живе брудно, в хаті його «тяжкий дух», двір його не прибирається, дерева не поливаються, одяг його брудний, та тільки на шаббат він вдягається в чисте, і все це із суто меркантильних причин, із жадібності і скупості, тому що із чистоти євреї «не може добути й копійки» [1, 271]. Дослідник характеризує побут євреїв таким чином: «бруд і неохайність у великому ході у євреїв»; «бруд і неохайність є приналежність цього племені», «доньки їх... іноді надзвичайно красиві, але це все в такому бруді, в таких лахміттях», «нечиста підлога», «чистота і охайність... в побуті євреїв поки що неможливі» [1, 297,320,321] Привчити єврея до чистоти начебто, можна лише грошима, виплачуючи їх «господарці, що утримувала б чисто своє господарство» [1, 272]. Євреї – схильні до бродяжництва, «і аби не пильне око... половина колонії стояла б пустою» [1, 270], фактично схвалюючи таким чином державно-примусове ставлення до єврейства. О.Афанасьєв-Чужбинський вельми критично оцінює сільськогосподарські здібності і заняття єврейського народу. Описуючи відвідані ним єврейські колонії (Ново-Берислав, Львова), він рефреном повторює твердження про нездатність єврейства до існування в умовах колонії такого роду: «землеробство не є, поки що, заняття для цього племені» [1, 295]. В якості можливого виходу він пропонує се-

лити євреїв не окремо, а разом з іншими, більш успішними колоністами: болгарами, німцями, а, найкраще за все, з менонітами [1, 295], вважаючи, що позитивний приклад гарних господарів сприятиме підвищенню авторитета хліборобської праці в єврейському середовищі. При цьому дослідник декілька разів звертає увагу на наявність відносно успішних єврейських господарств в колоніях, що, на його думку, лише підтверджує непогані перспективи розвитку єврейського хліборобського господарства: «в єврейській колонії є декілька господарів, які зрозуміли, що хліборобство справа не погана...з часом можна було б очікувати задовільних результатів» [1, 295].

Втім, ще більш прийнятним виходом Афанасьєв-Чужбинський бачить викуп єврейських господарств безземельними німцями-ремесниками, що дало б німцю, бажану, як на думку Чужинського, землю, а євреям – капітал для переїзду в місто і заняття звичними промислами. Єврей-орач, єврей-косар – явище, дійсно, незвичне для ока обивателя [1, 296].

Поблажливе, місцями аж до зневажливого, ставлення автора до євреїв видно в тому, як він їх іменує не тільки словом «жиди», в принципі, нормальним, для тогочасної лексики, але й «жидок», «жидки», «жиденя», «бідолашки» [1, 296, 322].

Причину антисемітських настроїв в суспільстві Афанасьєв-Чужбинський вбачає в самому єврействі: «дійсно недобрі якості більшості цього племені ставлять його у неприязні стосунки з іншими племенами» [1, 269]. Особливу неприязнь викликають у нього євреї-ортодокси, традиціоналісти («євреї-талмудисти»): «це...обскуранти в найтіснішому сенсі цього сумного слова і я не знаю, чи можна найти серед них людину, що не застосував би найнегідніших засобів, щоби обдурити *гоя*, або нанести йому шкоду» [1, 69-270]. У приязні євреїв до талмудичної вченості, до традиції, бачить дослідник «закоренілий фанатизм, незгасиму ненависть до християн і непохитну прихильність євреїв до найбільш безглузких звичаїв» [1, 269-270]. Навіть традиційний єврейський одяг письменник-етнограф відмовляється вважати народним на тій підставі, що місцем народження чубків, пейсів башмаків і довгополого каптану не могла бути Палестина [1, 234].

«Гарного» єврея Чужбинський вважає виключенням: «якщо мені будуть вказувати на того або іншого освіченого єврея, що

діє як порядна людина, я не тільки повірю на слово, але й сам вкажу двох-трьох знайомих, що освічені і розвинуті у відповідності до сучасних вимог, але це не ті євреї, про яких йдеться, це люди, які блищать у нас неначе перли серед своїх одновірців» [1, 270]. Вказуючи на позитивні якості євреїв, наприклад, прагнення до освіти: «єврейське населення...розуміє користь освіченості» [1, 198], він одночасно звертає увагу на нижчий, порівняно з російським, рівень культури і освіченості євреїв, вбачаючи чи не основну причину цього у рабинах, називаючи їх невігласами, дикими фанатиками, «темними жерцями», що проповідують ненависть до еретиків [1, 326].

Абсолютно протилежним чином характеризує А. Афанасьєв-Чужбинський караїмів. Можливо, непевно розуміючи сутність юдаїзму, він стверджує, що караїми вигідно відрізняються від євреїв тим, що не сприймають Талмуд, який, начебто, проголошував ненависть до християн, стимулював євреїв до кривдження іновірців і дозволяв обдурювати їх. У звичаях караїмів «більше простоти»; добросовісність та прямота – якості, яким не змінює караїм у зносінах з іншими віросповіданнями» [1, 324].

Своєрідний вихід-висновок, пропонований Чужинським, достатньо простий і майже лежить на поверхні: «промисловість і ремесла – ось дві галузі, властиві ізраїльському племені, що на цьому терені може зробити з однієї копійки дві і оживляє країну, в якій знаходиться» [1, 272].

Між тим, дійсно, характер та способи ведення економічної діяльності єврейства ставали однією з причин антисемітських настроїв. Сучасник, описуючи вкрай бідне селище Олександрівка Херсонської губернії, зазначав: «стосунки селян з євреями завжди ведуть до розорення перших...селяни знаходяться в залежності від євреїв...вони кабальють селян, захоплюють їх майно і вичавлюють з них величезні бариші і відсотки». Безпросвітна бідність, моральна вбогість селянства сприяли розвитку пияцтва, що часто використовували євреї на свою користь: «якщо немає за що випити, то селянин не замислюючись робить борг, віддаючись таким чином в руки євреям» [19, 279]. Звинувачення на адресу єврейства у навмисному споюванні селянства звучали не тільки в Росії, а й на території Польщі і в Австрії, а «негативний образ єврейського корчмаря глибоко врізався в колективну пам'ять народів Східної Європи» [3, 66].

У незупинному прагненні нейтралізації єврейства уряд вдавався до практики заборон на здійснення ними певних видів діяльності. Однак ці заборони були марними і безглуздими. Михайло Гнатович Миш, один з найбільших тодішніх російських авторитетів в єврейському питанні, писав: «...заборона євреям мешкання і питного промислу в селах практикувалася в нас з 1807 до 1863 року. Чи припинилося від цього на Русі пияцтво, шинкарство експлуатація і бідність?... у всіх цих проектах абсолютно ігноруються інтереси євреїв. При гаслах «виганяти», «забороняти», ніхто не задається питанням, а що будуть робити євреї, позбавлені своїх промислів? Чи відкриті для них інші галузі діяльності настільки, щоби вони без шкоди для суспільства могли до них прилаштуватися?... якщо заборона кому й принесе користь, так це нижчим поліцейським виконавцям та різним... куркулям» [20, 17-18].

Українська література, публіцистика, театр, що були в період ліберальних реформ кінця 1850-х – засади 1870-х рр. на підйомі, на жаль, засвоїли негативне в цілому ставлення до євреїв, при таманне національному фольклору. В той же час в 1858 р. 98 письменників-українців (серед них Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, Н. Костомаров) слідом за російськими літераторами виступили з рішучим протестом проти юдофобських випадів в петербурзькому журналі «Ілюстрація». М. Драгоманов, аналізуючи соціальну роль євреїв в Україні, писав, що єврейство є природна функція, яка не може бути усунена, доки не будуть усунені умови, що її породжують. У разі усунення «жидків» і «жидів» – євреїв, будуть «жидки» і «жиди» іншого віросповідання.

Довгий час маловідомий дослідник, Єлісаветградський чиновник П. Рябков, [27] аналізуючи причини юдофобії (стосовно Єлісаветградської громади), висловлює думку, що роль і вплив національно і расово упередженої «пансько-поміщицької» громади на початок 80-х років ХІХ століття були досить значні, в той час, як вплив різночинної інтелігенції, представників нового, народжуваного, індустріального суспільства, набагато менше, а, іноді, й зовсім неупередженого в національно-релігійних питаннях, був достатньо обмежений. П. Рябков оптимістично вважав, що «на зміну колишньої пансько-поміщицької партії йде інтелігентний різночинець, якому расові питання... чужі і він вже не робить відмінності між елліном і іудеєм» [27, 35].

Частина провінційної неєврейської спільноти не вважала за потрібне включати до сфери своєї громадської та суспільної діяльності євреїв та будь-яким чином опікуватись щодо них. Так, у 1871 році за ініціативи викладача елісаветградського юнкерського кавалерійського училища М.Федоровського, підтриманою ще 163 особами, в місті було засноване Товариство розповсюдження грамотності та ремесел. Метою товариства було опікування, як йдеться в оригіналі, «ремесленно-грамотним» училищем, що було засновано 1867 року за ініціативи того ж М. Федоровського, оскільки Благодійницьке товариство, у віданні якого знаходилось це училище з моменту його створення, практично не приділяло йому уваги. При цьому, не тільки безпосередньо товариство було створене без участі єврейського населення Єлісаветграда, яке, між тим, становило більше 30%, але й Статут училища містив положення, що воно призначене лише для представників християнських віросповідань. Однак з цією нормою не погодились міністр фінансів та міністр внутрішніх справ, тому до Статуту було внесено певні зміни.

Незважаючи на це, піклувальники і керівництво училища твердо проводили свою лінію щодо недопущення для навчання представників нехристиянських станів, що й стало однією з причин тривалого конфлікту товариства з міською думою та особисто міським головою Турчановим. Училище декілька разів зверталося до міської думи з проханням матеріальну допомогу та виділення додаткової земельної ділянки, навіть «пустопорожньої», але дума відмовляла училищу. В березні 1875 року Турчанов, в черговий раз відмовляючи представникам училища, навіть висловлювання гласного думи Рейснера, мовляв, оскільки в ремісничому училищі навчаються лише християни, то й нема сенсу витрачати на нього гроші всієї громади. Для керівництва Товариства і особисто М.Федоровського інтереси інородців-євреїв були чужі, з відтак – неприйнятні. Перші ж євреї в Товаристві, купці Коган і Цеткін, з'являються тільки у 1878 році (за три роки до погромів), після переобрання керівництва товариства (Федоровський виїхав до Києва), до якого тепер прийшли представники різночинної інтелігенції, яка значно менше переймалася національними і расовими питаннями.

Характерним, щодо панування негативного суспільного ставлення щодо євреїв, є й наступний випадок. «Херсонські губернські відомості» в числі від 9 січня 1865 року повідомляли про конфлікт, що виник під час виборів голови Овідіопольського міського банку та його двох товаришів (заступників). Директора (їм став купець Волошинов) та одного з товаришів директора – від християн, обрали досить швидко, але коли справа дійшла до виборів товариша від євреїв, то «недовіра до них християнської громади виразилася досить різко: два їх (євреїв – автор) кандидати були забалотовані більшістю голосів християн» [34]. Оскільки конфлікт не вдалося розв'язати, то за пропозицією Волошинова на одну вакантну посаду було обрано двох кандидатів, від християн та від євреїв відповідно, «а губернському правлінню буде запропоновано вирішити, кому з них обійняти посаду» [34].

Антисемітські погляди були достатньо розповсюдженими як серед пересічного населення Новоросії, так і серед представників влади. Так, генерал-губернатор поновленого тимчасового Одеського генерал-губернаторства Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков (січень 1881-січень 1882) у листі до міністра внутрішніх справ, писаному одразу після першої погромної хвилі 1881 року, зауважував, що християнам Новоросії притаманне негативне ставлення до євреїв. На його переконання, євреї не тільки захопили всі галузі торгівлі, застосовуючи нечесні і непорядні засоби в конкурентній боротьбі, тим самим підриваючи економічні статки християн, але й внесли притаманний їм дух наживи і меркантилізму навіть в інтелектуальну діяльність. Губернатор відмічав, що «останні дикі прояви ненависті проти євреїв повністю пояснюються і вибачаються кращими представниками тутешньої освіченої громади і навіть навряд чи викликають засудження з їхнього боку» [11, 25-26, 29-31].

В іншому листі на адресу міністра внутрішніх справ, відправленому в листопаді 1881 року, О.М.Дондуков-Корсаков негативно висловився стосовно кагалу, вважаючи його таким, що являє собою «постійно організовану змову для боротьби як із законами держави, так і економічними інтересами корінного населення. Він вважав кагал особливим видом організованої цивільної громади. Посилене проникнення євреїв до вищих і середніх навчальних закладів, на його думку, могло привести до інте-

лектуального панування євреїв поряд з економічним, що вже мало місце. О.М.Дондуков-Корсаков характеризував євреїв як «космополітичну народність з кастовим ладом і племінними інтересами» [11, 193-194], [12, 74-77, 91-94], та був переконаний, що євреї являють собою серйозну небезпеку для економічного, громадянського і політичного розвитку і морального обліку пануючої нації.

Таких же поглядів дотримувався і наступник О.С.Дондукова-Корсакова Йосип Володимирович Гурко, що перебував на цій посаді з січня 1882 до червня 1883 року. У звіті на ім'я імператора про ситуацію в генерал-губернаторстві за 1882 рік Й.В.Гурко зауважував, що новоросійський край важко назвати власне «російським», адже занадто чисельною була кількість «чужих руському народу елементів», як-то, татар, молдаван, болгар, німців, і, безперечно, євреїв. Й.Гурко намагався переконати Олександра III в тому, що єврейсько-християнські стосунки в краї носили ненормальний характер, близький до небезпечної політизації антиєврейського напрямку [11, 193-194].

Йосип Гурко, як і його попередник, також вважав небезпечним перепоповнення навчальних закладів євреями і пропонував цареві застосувати заходи щодо приведення у відповідність частки євреїв у навчальних закладах до рівня їхньої частки в загальній масі населення. Аналогічної точки зору дотримувався Катеринославський губернатор Олександр Григорович фон Розенберг (квітень 1882-жовтень 1883). У щорічному звіті на ім'я імператора за 1882 рік він висловлював занепокоєння: «у всіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти сильно конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом» [22. 33].

Характерним проявом місцевих обмежень в галузі інтелектуального розвитку єврейської громади регіону може бути такий епізод. У 1880 році редактор і засновник науково-літературного єврейського щомісячного журналу «Га-Бокер Ор» Аврахам Бер Готлобер (Абаг), відомий під псевдонімом Махалалель, звернувся до Головного управління у справах друку за дозволом про переведення видавництва журналу з Варшави до Одеси. А.Готлобер планував актуалізувати журнал публікаціями з пото-

чних питань єврейського життя Росії і закордону, але саме ці пункти заявленої програми журналу викликали найбільше занепокоєння і спротив з боку тодішнього Одеського градоначальника С.М.Гудим-Левковича. Він вважав, що таке спрямування журналу, а також можливість публікації статей про права єврейства, здатні викликати посилення невдоволення серед євреїв і негативно вплинути на, без того погані, єврейсько-християнські стосунки в регіоні. Внаслідок такої позиції градоначальника, А.Готлоберу було відмовлено, а журнал у 1882-1884 році взагалі не виходив [9, 1-3].

Херсонський губернатор Олександр Семенович Ерделі (1876-1890), обурюючись комерційною винахідливістю євреїв під час торгів на утримання поштових станцій, писав: «чекати, щоб ці жидомори скинули бодай копійку, просто наївно». Губернатор захоплено наводив у приклад ситуацію у Могильовській губернії, де на той час губернатором був О.С.Дембовецький: «Могильовська губернія – не Херсонська, там і урядовці, а не тільки жиди бояться губернатора, а в нас який-небудь Гринштейн більше ліберал, ніж дворянин... там просто губернатору, покликавши до себе в кабінет жида, задати йому такого кошляння, що він будь-яку скидку зробить... а в Херсоні і жиди – теж земство» [13, 26-29, 30-31]. Не тільки сам О.Ерделі не приховував своїх антисемітських поглядів, але й частина його оточення було налаштовано негативно щодо євреїв. Так, віце-губернатор Пащенко і члени створеної після погромів губернської комісії з єврейського питання схилялися вважали, що «єврейській експлуатації християнського населення слід покласти край» (як губернська комісія з єврейського питання) [15, 464-465, 505-509].

Втім, антиєврейська позиція херсонського губернатора і його оточення, як і губернської єврейської комісії, не знаходила відгуку в губернських земських зборах. За ініціативи впливового і шанованого члена херсонської губернської земської управи Миколи Олексійовича Бошняка (у 1876-1877 роках він обіймав посаду голови Єлісаветградської повітової земської управи), на початку 1880-х років херсонські губернські збори ухвалили клопотання про скасування межі осілості і «всіх узаконень, якими євреї виділяються в окремі товариства» [8, 9]. Характеризуючи М.Бошняка, доречно додати, що він, використовуючи,

навіть і обмежені, можливості члена земської управи, обстоював скасування подушного податку, організацію кредиту для викупу селянами землі, передачу казенної землі селянам без торгів та організацію дешевого кредиту для землеробів, залишивши по собі своїми справами вдячну пам'ять нащадків.

Серйозну тривогу з приводу зростання єврейської присутності в краю висловлював Іван Миколайович Дурново, катеринославський губернатор з 1870 до лютого 1882 року. Добре знайомий із специфікою регіону, він дотримувався хоча й консервативних, але, де в чому, достатньо прагматичних позицій. І.Дурново оцінював євреїв як таких, що зверхньо і зневажливо ставляться до всього російського, принижуючи тим людську гідність. Коріння неприязних єврейсько-християнських стосунків, на його думку, сягало вікової глибини і крилося в часах козацтва і його боротьби проти поляків та їх спільників-євреїв. І.Дурново негативно оцінював майже всю єврейську господарчу діяльність в краї, солідаризуючись з багатьма у визнанні, так званого, «єврейського гніту» в торгівлі і промисловості. Так, він стверджував, що євреї обманним шляхом підірвали конкурентноздатність гуралень, належних неєвреям, а парові млини євреями використовувалися з метою привласнення дельти в цінах, що існувала продукцією цих останніх і млинів на кінній тязі. Однак, для того, щоби зменшити негативний вплив єврейства на господарство, І.Дурново не тільки не закликав до нових обмежень, а й далекоглядно пропонував дозволити євреям переселення до всіх міст Імперії, скасувавши тим самим, межу осілості [11, 9-10, 112-113, 114-115], [12, 43-47].

Представники неєврейської інтелігенції краю також схилились до думки про негативний економічний вплив єврейства, як наприклад, згадуваний нами вище, на той час – професор Новоросійського університету (згодом — Варшавського), історик права Ф.Леонтович писав: «Російські закони... огороджують буття тієї жадливої аномалії, яку являє ставлення єврейства до християнського населення... могутньої сили, що вела і веде до цих пір лише до єдиного результату – до страшної експлуатації однієї частини населення іншою» [10, 134]. Ф.Леонтович, хоча і закликав до відмови від всебічної регламентації всіх сфер життя єврейського населення, але схилився до збереження уря-

дового контролю з метою, як він розумів, уберегти неєврейське населення від єврейського впливу, з огляду на організованість єврейства і таку ж неорганізованість неєвреїв. Подальше збереження єврейської громади, на його думку, загрожувало життєвим інтересам християнського населення [10, 138-141]. З обґрунтуванням своїх поглядів професор Леонтович надав доповідь комісії з єврейського питання про одеському градоначальнику, членом якої він був. Опонентом Ф.Леонтовича по основних питаннях виступав інший відомий одеський юрист Михайло (Менашше) Григорович Моргуліс. Однак, полемічний талант і професійні переваги Леонтовича та національна належність М.Моргуліса вплинули на думку комісії не на користь останнього.

До антисемітської, або, як мінімум, обмежувальної позиції схилився і грек за походженням, Костянтин Базилі (однокашник М.Гоголя по Ніжинській гімназії), видатний вчений-сходознавець, дипломат. На початку 1880-х років, вже відійшовши від «великої політики», він перебував на посаді голови одеського повітового з'їзду мирових суддів, гласного міської думи і повітового земського зібрання. Свою доповідь із єврейського питання він зачитав у вересні 1881 року на засіданні одеських повітових земських зборів. К.Базилі, слідом за Ф.Леонтовичем, звинуватив євреїв у експлуатації і розбещенні селян, відзначаючи, що євреї досягли такої своєї економічної могутності за підтримки центральної влади. Тому, внаслідок тотальної інтегрованості євреїв в економічні процеси, витіснення їх було б небезпечним і здатним призвести до економічної кризи.

К.Базилі йшов далі Ф.Леонтовича – у хаші конспірології, вбачаючи у діях євреїв таємну змову під управлінням «Всесвітнього єврейського союзу» і підступи масонів, мовляв, масонських рис набуває єврейська громада. Свій гнів він обрушив на хасидських цадиків, закликаючи владу до рішучої боротьби з їхнім шкідливим впливом. На його переконання, система традиційної єврейської талмудичної освіти і виховання лише репродукувала архаїчні норми буття. Ці норми, виправдані в часи існування загрози єврейському народу, тепер не відповідали часу і принципам європейського політичного суспільства і підтримували закритість єврейства. Слід віддати К.Базилі належне: він

попереджав, що у випадку бездіяльності влади, єврейське питання може перерости на політичне, не уступаючи при цьому польському або проблемі соціалістичного («революційного») руху [12, 64-71].

Ліберальних поглядів на єврейське питання дотримувались і тодішній (1878-1995) одеський міський голова Григорій Маразлі, прокурор одеського окружного суду М.Джибелли, одеський повітовий предводитель дворянства та голова повітових земських зборів О.Значко-Яворський. [12, 187-188]. Цей останній був чи не єдиним християнським захисником єврейських інтересів в земських зборах, що розглядали єврейське питання у вересні 1881 року, однак, засуджував кагал, викриваючи фінансові джерела його існування (коробочний збір і відсотки зі спадкових капіталів) [12, 65-65].

Ставлення єврейства досліджуваного регіону до російського суспільства взагалі і до приймаючого середовища зокрема було доволі суперечливим. Хоча правообмежене становище єврейства не давало йому приводів для позитивних рефлексій, однак лібералізація урядової політики і позитивні економічні зрушення породили у частини єврейства надмірну (як виявилось) віру в асиміляцію як спосіб вирішення єврейського питання. Одночасно значною частиною єврейства регіону асиміляція вважалася засобом досягнення емансипації єврейства, засобом стати «кегол хагоїм».

Проблеми взаємних стосунків євреїв і неєвреїв становили один з предметів вивчення місії генерала Павла Кутайсова, здійсненої за дорученням міністра внутрішніх справ Ігнат'єва. Влітку 1882 року, на прохання генерала, лідери найбільших єврейських громад регіону скерували на його ім'я спеціальні доповіді (записки) щодо розуміння ними ситуації і причин погромів. Ці своєрідні записки-довіді є дуже важливим джерелом, що висвітлює не тільки ставлення єврейства регіону до погромів, але й додатково проливає світло на причини погромної хвилі початку 1880-х років.

У записці, складеній лідерами одеської єврейської громади Ф.Трахтенбергом, А.Бродським, Р.Харі, С.Маргулієсом, Й.Тіктіним і Л.Фінкельштейном влітку 1882 року вказувалось: «Тільки повна асиміляція євреїв з російським населенням, по-

ставлення євреїв у рівноправне становище з іншими громадянами, здатні знищити в народі думку, що євреї становлять якусь касту людей нижчого чину. Коли єврейське населення зіллється з російським, тоді не буде більше євреїв, вони будуть росіяни, тільки єврейського віросповідання» [15, с.238-239]. «Русифікація,- писав у 1909 році Песах (Петро) Марек,- стосовно євреїв стала лише подальшим природним кроком в еволюції ідей і принципів, що однаково розділялися як передовою єврейською інтелігенцією так і правлячими сферами... ідейне прагнення до російської мови стало гаслом єврейської інтелігенції» [18, с.106].

Однак асиміляція (і русифікація, як її складова), розумілася єврейством регіону по-різному. Та частина єврейства, яка не знайшла раніше і/або більше не знаходила духовного ідеалу в традиційних єврейських цінностях, не знаходила і не мала можливостей самореалізації в рамках єврейської громади та обґрунтовано вважала причиною свого пригнобленого становища належність до єврейської нації, *єврейського стану*, швидко зрусифіковувалася, поступово розчинялася в російському середовищі, та втрачала духовний зв'язок з громадою (в широкому розумінні – з єврейством) а з ним і ознаки національної належності. Але, **внаслідок правообмеженого становища** шляхів такої емансипації, було небагато: легальний, через прийняття християнства, та нелегальний, через індивідуальну (дозволимо собі застосувати термін «цивільну») відмову від єврейського стану. Відповідно, наслідки емансипації різнилися. Перший варіант «відкривав кожному руському єврею Сезам рівноправ'я» [16, с.117]. Другий варіант або до лав пролетаріату, (в істинному, широкому розумінні), або у вир антиурядової боротьби.

Б.Фрумкин, у своїй статті в «Єврейській старовині» у 1911, присвяченій історії антиурядового руху, наводив слова відомого народника і представника цієї течії Аарона Зунделевича: «Для нас усіх єврейство не являло собою національного організму, що заслуговував би підтримки» [33, с.587]. Як видно, роки навчання у вільнодумному Віленському рабинському училищі не минули безслідно для сина дрібного крамаря.

Тут, на нашу думку, слід додати невелике історико-психологічне пояснення. Характеризуючи стару єврейську громаду, єврейська письменниця Рашель Хін (Голдовська) (1863-

1928) розпачливо зазначала: «...здавалося б, євреї повинні живитись життєвими силами в самих себе. Звичайно, євреї складають начебто щось і справді схоже на громаду. Але ця громада, особливо, її привілейована частина настільки позбавлена будь-якої фізіономії, до того пихата, дріб'язкова, що вона діє як угар на нову людину, що попадає в її середовище» [35, 75].

Якщо врахувати, якими бурхливими темпами розвивалася Новоросія у другій половині ХІХ сторіччя, як швидко колишніми селянами, а тепер – найманими робітниками і іншим *відірваним кожен від своєї громади* (курсив мій-автор) людом приростало її населення, які широкі нові можливості вільного і *несврейського, без патронату громади і тягара 613 заповідей* (курсив мій-автор) життя, відкривалися перед молодими євреями, паче перед тими що мали університетську освіту, стає зрозумілим таке їхнє «бридливе» ставлення до старої єврейської громади. Їх тягнуло нове життя, без щоденного «Шма, Ісроель!» («Слухай, Ізраїлю!» – щоденна молитва) і «Лешана абаа бирушалаим» («Наступного року в Єрусалимі» – обов'язковий завершальний заклик пасхального седеру), адже Єрусалим був далекою і обов'язковою релігійною мрією, а нове життя – вже тут і зараз.

Однак, чи готове і згодне було російське суспільство сприйняти єврейську асиміляцію? Чи чекав радо російський соціум єврейських братів, «звільнених» від контролю громади? Початок 1880-х років дав чітку і недвозначну відповідь на це питання.

Погромна хвиля 1881-1884, перша з трьох, що їх пережили російські євреї, (друга у 1903-1906 рр., третя у 1917-1921 рр.), що зачепила більше 150 міст, містечок і селищ, справила істотний вплив на хід модернізаційних процесів в середовищі російського єврейства. Саме в Росії, як зазначав видатний ізраїльський історик Йонатан Френкель, вперше в Європі ХІХ сторіччя «євреям довелося зіткнутися з антисемітизмом «не як з постійною незручністю, але як з безпосередньою загрозою способу життя, що склався, вибуховою силою, явищем, скоріше, динамічним, ніж статичним» [32, 79]. Між тим, в питанні погромів існує багато суперечностей, виникнення яких слід віднести скоріше до ХХ сторіччя, ніж до часу погромів.

Антиєврейські погроми як *явище* не виникли у 1881 році, навпаки, вони були майже завжди притаманні середовищам, де

співіснували євреї і неєвреї. Відомі одеські погроми декілька разів (1821, 1849 1859, 1871) провокувалися греками, невдоволеними втратою свого панування в зерновій торгівлі (отже, мали в основі економічні чинники). Все ж, це були поодинокі випадки, на відміну від погромної хвилі початку 1880-х років, що стали *особливим історико-соціальним явищем з глибокими причинами і суттєвими наслідками*.

В російсько-єврейській історіографії, з кінця XIX сторіччя і до початку 70-х років XX сторіччя (в радянській – до початку 1990-х років, а новітній російській – і в 1990-ті роки) погромні події 1880-х років розглядалися, здебільшого, як наслідок антиєврейської змови, організованої або інспірованої урядом в Петербурзі, або на місцях, колами, близькими до уряду. Ця версія не тільки ідеально укладалась гретцівсько-дубновську «лакрімозну» («сльозливу») концепцію єврейської історії, але й слугувала міцним її підтвердженням. Бездарні дії, а у певних випадках, бездіяльність влади щодо придушення погромів, однаковість форм організації погромів, виникнення погромів одночасно на великій території, активне розповсюдження чуток щодо існування міфічного указу царя із закликом до погромів – все це, на думку прихильників конспірологічної версії, тільки підтверджувало наявність «змови».

У XIX сторіччі бажаючих спростувати цю теорію не знайшлося; у XX сторіччі більшовики, в основному, сприйняли і підтримали її, оскільки вона відповідала їхній ідеології. Між тим, навіть серед сучасників погромів версія антиєврейської змови не була беззаперечною. Так, М.Миш [21, 1-21], дослідивши матеріали судового розслідування Балтського погрому, не зміг навести ніяких підтверджень або фактів на користь «змови», обмежившись загальним звинуваченням місцевої влади в нездатності припинити погроми та в потуранні ним.

Одним з перших сумнів у справжності «теорії змови» висловив Х.Роггер [43]. Пізніше у своїх монографіях тезу про відсутність змови і стихійність погромів обґрунтували С.Берк (Stephen M.Berk) [40] і М.Аронсон [38].

М.Аронсон пояснює погроми прискореним розвитком регіону, внаслідок чого влітку він заповнювався великою кількістю заробітчан – сезонних робітників, що стали активними учасни-

ками погромних дій. Однак, М.Аронсон допускає неточність, стверджуючи, що погроми не вийшли за межі Новоросії, адже протягом тільки першої хвилі 1881-1884 років, погроми відбулися в Слісаветграді, в Києві і Смелі (Київська губернія), Жмеринці, Балті (Подільська губернія), Конотопі (Чернігівська губернія), Ромнах, Борисполі, Ніжині, Переяславі (Полтавська губернія) навіть в Варшаві і Нижньому Новгороді. Бенджамін Натанс в своїй монографії обґрунтовує ту позицію, що причиною погромів були стихійні, тобто, *глибоко вкорінені, а не свідомо маніпульовані антипатії серед окремих груп населення.*

Не можна стверджувати про однаковість авторитетних дослідників в цьому питанні. Ізраїльський історик М.Поліщук, констатує беззаперечний факт, що «у сучасній історіографії загальноновизнаною є думка про непричетність влади Росії або яких би не було політичних сил і рухів до організації погромів початку 80-х рр.» [26, 366]. Разом з тим, особисто він вважає ближчою до істини думку іншого відомого ізраїльського історика-сіоніста, що свого часу очолював Яд-Вашем, Бен-Ціона Дінура (Дінабурга). Дінур схилився до припущення про можливість «існування певної організації адептів слов'янофільської ідеології, що координувала антиєврейську агітацію і переправлення погромних банд... Її центр знаходився в Москві, але лише частково ототожнювався з московським відділенням «Священної дружини» [26, 366]. Втім, на думку М.Поліщука, припущення, що Дінура перебільшував ступінь організованості погромного руху і несправедливо заперечував фактор раптовості. Дозволимо і собі висловити думку, що ідеологічні (сіоністські) позиції Дінура безпідставно підштовхували його до конспірологічних вивертів у поясненні причин погромів.

Ми також дотримуємося тієї точки зору, що погроми 1880-х років були одним з *наслідків прискорених процесів модернізації та індустріалізації*, що відбувалися в південних російських губерніях в другій половині XIX сторіччя. Єврейство Півдня Росії починаючи в досліджуваній період інтенсивно збільшувало свою присутність в економічних процесах регіону. Почавши з дрібної «копійчаної» торгівлі і посередництва, на 80-ті роки XIX сторіччя єврейство являло собою самостійну та впливову соціальну групу, що домінувала в картині розвитку досліджуваного

регіону. Єврейські підприємці швидко зайняли максимум економічних позицій. Неєврейський капітал риси осілости, в цілому, не міг показати таких же темпів зростання.

У сфері володіння і використання грошових коштів єврейство було поза конкуренцією. Дозволимо собі стверджувати, що в умовах нерозвинутості банківської системи і гострої потреби в обігових коштах в період первісного накопичення, «єврейська експлуатація» місцевого населення за економічним змістом була ні чим іншим, як способом залучення грошових коштів і одночасно варіантом перерозподілу капіталу.

Для проведення масштабних економічних реформ, особливо тих, що є, по суті, економічною революцією, потрібні великі гроші. Єврейство, бажано чи небажано, виконувало функцію *грошового забезпечення розвитку промисловості*, перерозподіляючи грошові ресурси, відбираючи їх, в основному, у селянства. Це явище – перерозподіл грошових ресурсів єврейством – особливо було характерне для Новоросії (Херсонщина і Таврія) і в меншому ступені для інших губерній риси осілости. Новоросія мала важливі економічні переваги, що сприяли прискореному її розвитку в досліджуваній період: наявність вільної робочої сили; наявність можливості оптового товарного збуту, в тому числі, за кордон, через порти Херсона, Миколаїв а і Одеси; наявність шляхів сполучень-комунікацій: Дніпро та інші судноплавні річки. Цих можливостей повністю або майже повністю були позбавлені південно-західні і північно-західні губернії, розвитку яких заважало до 1861 року кріпацтво, після 1861 року неможливість використання вище перелічених економічних можливостей.

З середини 1870-х років, а, особливо, з початку 1880-х, коли далися взнаки відчутні результати реформ, чимдалі більше єврейські підприємці починають відчувати наростаючу конкуренцію з боку українського і російського новонародженого підприємницького класу. Тоді народжується «нова небезпека для єврейських торговців – в селянському середовищі виріс новий тип «напівінтелігента», що виявив схильність до заняття торгівлею» [17, 197]. Цей «напівінтелігент» був ні хто інший, як селянин, що в часи кріпацтва був «клієнтом» єврея-торгівця, єврея-перекупника, єврея-шинкаря, єврея-млинаря, єврея-орандаря і єврея-лихваря. Ставлення цього «напівінтелігента» до єврея бу-

до однозначне. Він витіснив єврея не тільки економічно, але й фізично.

Не можна не бачити і позитивної ролі єврейського інвестування, навіть з урахуванням криз і стагнацій 1882-1887 та 1890-1892 років для досягнення безпрецедентних темпів промислового виробництва в цей час. Індустріальний стрибок 1880-1890-х років, прискореній промисловий розвиток українського півдня а також «економічна основа українського культурного і політичного національного руху була підготовлена іноземним, руським і єврейським (курсив мій-автор) підприємництвом» [26, 69].

Єврейство було більш мобільним і економічно активним елементом, ніж корінні етноси регіону. Можливо, тільки місцеві та деякі інші іноземці були здатні конкурувати з євреями.

Великоруське населення програвало єврейському застарілими формами ведення підприємницької діяльності, специфікою міжособистісної взаємодії в господарсько-підприємницьких питаннях та ментальними особливостями.

Українське населення, в основному було сільським і виконувало «найнижчі і складні господарські функції» [17, 190-191]. Початок процесу витіснення євреїв українським населенням із сфери сільської торгівлі і кваліфікованих міських професій можна віднести не нижче, ніж до 1880-х-1890-х років, коли заможні селяни, здебільшого, представники першого пореформеного покоління, звернулися до торгівлі як до більш прибуткового, у порівнянні з сільським господарством, виду занять. Ці нові сільські торговці стали агресивно витісняти єврейство із сфери сільської торгово-посередницької діяльності, не гребуючи фізичним насильством, часто при потуранні місцевої влади.

Українське і російське селянство межі осілості не здатне було конкурувати з єврейством. В умовах модернізації одна частина селянства швидко поповнювала лави міських низів: здебільшого, найманих робітників, частково – дрібних ремісників (які швидко, іноді—тими ж євреями-конкурентами, витіснялися на задвірки економічного розвитку). Та частина селян, що залишилася в селі, вимушена була пристосовуватись до жорстких конкурентних умов капіталістичного укладу, майже безальтернативно приймаючи єврейське економічне посередництво і кредит.

Новонароджений неєврейський (в основному, християнський) середній клас був *прямо зацікавлений в дискримінаційній політиці стосовно єврейства*. Погано пристосований до умов вільної конкуренції порівняно з єврейством, цей клас прагнув урядового захисту і протекції. Інтереси уряду, що захищав економічно і політично гинуче дворянство, нездатне пристосуватися до капіталістичних умов, збереженням антиєврейських обмежень та інтереси неєврейського середнього класу, що прагнув зайняти економічну нішу, брутально витісняючи звідти євреїв, співпадали саме в цьому антиєврейському аспекті. У підтримці антиєврейської дискримінаційної практики були зацікавлені приватні фірми (за виключенням єврейських роботодавців), індустріальні робітники, не зайняті у роботодавців-євреїв та деякі великі корпорації.

Для правообмеженого єврейства, описана вище господарська діяльність була єдиною можливим засобом виживання у неєврейському оточуючому середовищі, в умовах непевних міжнаціональних відносин та непередбачуваної урядової політики. Для представників інших націй: поляків, німців, росіян – форми їхніх власних господарських занять були природними, в близькому і/або сприятливому, або рідному, національному оточенні, в умовах прогнозованої, або, відносно прогнозованої, урядової політики.

Інтенсивна діяльність єврейських підприємців сприяла швидкому переходу від простих форм господарського життя до більш складних і передових форм господарювання. І.Бікерман вказував, що євреї є носіями західної торговельної культури, а риса осілости не дає цьому досвіду «проникнути вглиб Росії, і тим самим протегує...застою і куркульству» [4, 55-56].

Протягом другої половини 1850-х-початку 1880-х років відбувалися якісні зміни в характері єврейського виробництва. Єврейські фабрики першими облаштовувалися модерними, як на той час, паровими двигунами і застосовували нові, передові технології виробництва.

Протягом досліджуваного періоду змінився характер єврейських інвестицій. Основний єврейський капітал швидко мігрував із категорії переважно, дрібного і середнього до, переважно, середнього і великого. Лише в Херсонській губернії, з числа

фабрик, що виробляли продукції більше, ніж на 100 тисяч рублів на рік, 30% належали євреям. Із галузей виробництва, що розвивалися, здебільшого, завдяки єврейської участі, слід відмітити гуральництво, салотопну, тютюнову, борошномельну промисловість та виробництво будматеріалів (зокрема, цегли). Відмітимо, що ми не поодинокі в такому висновку [26,57].

Оцінюючи роль і значення єврейства в господарстві, Г.Блюменфельд писав, що євреї «займають видатне становище в економічному житті краю і являють життєвий нерв в господарському організмі півдня...в цілому євреї повинні бути визнані корисним агентом південного господарства, що поживляє промисловість і підтримує торгівлю краю» [5, 218]. Так, на кінець 1870-х років єврейство Єлісаветграду займало домінуючі позиції в торгівлі хлібом, і худобою, при цьому забезпечуючи дві третини доходів міської казни. Обсяг єврейської торгівлі в Херсонській і Катеринославській губерніях складав не менше 40% від загального обсягу торгівлі цих губерній, який, в свою чергу, перевищував 3/5 обсягу торгівлі межі осілости [26, 72].

Як видно, єврейське населення регіону значно швидше інтегрувалося до загальноросійських модернізаційних процесів, ніж представники інших етносів. Традиційні єврейські заняття, які у дореформену епоху були лише «дозволеною нішею» для виживання, у пореформену добу стали рушійною силою економічного розвитку. За влучним висловом ізраїльського історика М.А.Поліщука, погроми стали «ціною за єврейську комерційну експансію» [26, 24]. Він же запропонував вкрай цікавий і важливий висновок відносно причин погромів: «економічні успіхи... (євреїв-авт.) пробуджували серед християнського населення погромні інстинкти. Політична атмосфера в країні сприяла такому вирішенню проблеми єврейської конкуренції» [26, 24]. Це майже тотожне повторення офіційної позиції російської влади більш як 120-річної давнини. Отже, історія здійснила чергове коло. Як кажуть, за що боролись...

Південь України досліджуваного періоду був регіоном, де відбувалися активні, сезонні і постійні, міграційні процеси. Тисячі заробітчан щорічно наповнювали південні міста і села в пошуках заробітку. Їхня кількість, особливо, з початком епохи реформ, щорічно збільшувалась, кардинально змінюючи соціа-

льно-демографічну ситуацію в регіоні. В регіоні, де домінували дві основні і внутрішньо достатньо стабільні соціально-демографічні групи: селяни і міщани, з'являється, закріплюється і збільшується нестабільна, низькокультурна, малоінтелектуальна, відірвана (нехай і тимчасово), від власного соціокультурного коріння, звільнені від морально-етичного нагляду громади, бідна і, часто, злиденна, практично декласована, маса заробітчан. Економічно, інтелектуально і культурно знедолені представники цієї групи, так звані «мазурики», [21, 211], «боса команда», стали основою банд погромників.

Важливим фактором, що сприяв загостренню міжетнічних стосунків і виникненню погромів, стали особливості *національно-господарської спеціалізації*. В силу різних чинників, господарська спеціалізація тієї людності, що заселяла і населяла південні губернії, була пов'язана з її етнічною належністю. В масовій свідомості етнонім часто сприймався не як національно-культурний ідентифікатор, а як господарський. Значною частиною українського і місцевого російського селянства і міського неєврейського ремісництва, єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як паразитичний експлуаторський прошарок.

Специфіка ведення справи єврейськими підприємцями – мінімум основного капіталу або його відсутність, формування обігового капіталу за рахунок кредиту, мізерна доходність, відсутність фінансових резервів, надмірна кількість посередників, ментально не сприймалася селянством. «Мирне співіснування» і добросусідство у стосунках євреїв з приймаючим середовищем завжди залишалися лише певним status quo, не більше того.

Селянин сприймав єврея як конфесійно, культурно, національно, ментально і економічно чужого скоробагачка, чий (будь які, високі чи низькі) статки мають основою економічний паразитизм на його, селянина, праці. Стрімкий економічний розвиток 1860-х-1870-х років спричинив до масового розорення селянства, яке, переселившись в міста, перетворилося на міський пролетаріат, для якого тепер єврей став не просто чужинцем, а головним ворогом і винуватцем всіх бід і нещасть.

Посиленню напруги у стосунках «євреї-неєвреї» сприяло ставлення уряду до єврейства як до колоніально залежного на-

селення і обумовлені цим дедалі щільні правові обмеження для євреїв в економічній сфері на користь неєврейського населення краю. Дрібні і середні сільські і містечкові підприємці-євреї, в процесі свого економічного зростання зіткнувшись з єврейською конкуренцією, економічним переважанням, домінуванням і навіть монополізмом, у своєму економічному протистоянні відчували юридичну підтримку влади, що відшукувала найменші можливості обмеження єврейського впливу.

Під час всього нашого дослідження, ми, як і інші дослідники, не знайшли доказів умислу або зловмисного антиєврейського наміру в діях влади. З одного боку, обмежуючи права єврейства, ця остання діяла в контексті стосунків «колонія-метрополія». Поволі чи мимоволі, влада сприяла зростанню антисемітських настроїв в суспільстві, підштовхуючи маргіналізовані і погромогенеруючі прошарки населення Півдня України до насильства у відношенні де-юре і де-факто правообмеженого єврейського населення. Так, дії влади під час придушення погромів іноді не відрізнялися організованістю і чіткістю та й самі «придушувачі» не страждали на філосемітизм. але погроми були небезпечні, в першу чергу і насамперед *саме для влади*, оскільки в будь-який момент могли перетворитися на антиурядові виступи. Про це, наприклад, вказувалося у вже згадуваній вище доповіді (записці), скерованої графу Павлу Кутайсову влітку 1882 року лідерами одеської єврейської громади.

Погроми 1880-х років відбулися на тлі нестабільної політичної ситуації, яка виникла в Росії після вбивства Олександра II. З приходом до влади імператора Олександра III одразу позначилися суттєві урядового курсу, про що йшлося вже у Маніфесті 29 квітня 1881 року «Про непорушність самодержавства». Олександр III дотримувався думки про згубність європейських реформ для Росії і схилився до подальшого обмеження прав євреїв. Навіть якщо не враховувати суб'єктивний вплив на імператора слов'янофільських, консервативних поглядів К.П.Побєдоносцева, антисемітські настрої Олександра III мали і без того достатньо об'єктивних можливостей сформуватися і зміцнитися.

Наприкінці 1870-х років, на тлі накопичення критичної маси антисемітизму в суспільстві, вкрай негативний вплив на імідж єврейства спричинила скандальна діяльність компанії «Грегор,

Горовіц, Коген і Варшавський», що постачала російські війська під час війни з Турцією 1877-1878 років. У нагнітанні антиєврейських настроїв свою роль відіграла тогочасна націоналістична і консервативна преса: аксаківська «Русь», суворінське «Новое время», «Кієвлянин», «Новоросійській телеграф», «Віленській вестник». Протягом досить довгого часу ці та інші видання майже в кожному номері вміщували іноді по декілька матеріалів антисемітського і юдофобського характеру. За наявності прямого урядового нагляду за пресою, поява таких матеріалів могла розцінюватись громадськістю як пасивне схвалення впливовими урядовими фігурами антисемітських настроїв [32, 80].

Всі погроми початку 1880-х років мали як спільні причини, так і спільні риси. Майже завжди погромам передували чутки про, нібито, дозвіл «і від міністра, і від губернатора» [21, 214], або від самого царя «бити жидів». Чуткам вірили охоче і без вагань. Їх наявність була майже обов'язковою. За влучним висловом ізраїльського історика М.Аронсона, Росія, після вбивства Олександра Другого, перетворилася у «фабрику чуток» [38, 82].

Перший погром спалахнув в ніч з 15 (27) на 16 (28) квітня в Єлісаветграді, під час православного Великодня. М.Аронсон [38, 47] та Б.Натанс [42, 215] звертали увагу на співпадіння у 1881 році днів православного Великодня та єврейського Песаху, що значно підсилило релігійну напругу і стало одним з чинників, що викликали вибух насильства.

25 квітня (7 травня) погром відбувся в Березовці, 27 квітня (9 травня) в Ананьіві. Найжорстокіший погром 1881 року, за кількістю постраждалих і обсягом понесених єврейським населенням збитків, відбувся 26 квітня (8 травня) в Києві. Ще до погрому, налякані єлісаветградськими звітками, київські євреї вдалися до масової втечі: до кожного потягу, що йшов до Бердичева або до Білої Церкви, приєднувалось 10-12 додаткових вагонів [32, 88]. Потік мігрантів, в свою чергу, сприяв посиленню погромної хвилі.

Відомості про Єлісаветградським погром викликали неабияку тривогу у євреїв Одеси, які особисто відчували на собі це страхливе явище у 1871 році і запам'ятали його надовго. Негайно, група єврейських студентів, близько 30 осіб, активним учасником якої був також М.Я.Рабінович (Бен-Амі), вирішили органі-

зувати самооборону, для чого організували в шаббат 2 (14) травня, збори в синагогах. Ідея була активно підтримана громадою з обіцянкою виконувати всі вказівки організаторів самооборони. Але, оскільки погром почався 3 (15) травня, організувати масову протидію не вдалося, лише відбулися локальні спроби опору погромникам. В процесі наведення порядку владою було заарештовано близько 500 осіб, з яких 150 євреїв, що намагалися чинити опір погромникам, серед яких Мордехай Греч, пізніше – один із діячів американського соціалістичного руху і Володимир Хавкін, народник, пізніше – відомий вчений-бактеріолог. Два тижні арештованих тримали в морі на суднах, потім відпустили, звинувативши лише 26 осіб у незаконному володінні зброєю [32, 83].

На Катеринославщину погромна хвиля прийшла в травні. Чутки про можливі погроми доходили з різних місць, в тому числі і з російського сходу губернії – з Ростова-на-Дону, протягом другої половини квітня 1881 року. [22, 27]. Неспокій посилювався після того, як стало відомо про погроми в Києві та інших містах. Однак місцева влада запевняла, що вона застосовувала «заходи до підтримання спокою в губернії» [22, 27]. Погроми на Катеринославщині почалися на Великдень, 1 травня, одночасно в Олександрівську та в семи найближчих до нього селах, на станції Лозувій, в селах Єлісаветівка та Мануйлівка Новомосковського повіту. Після цього погроми охопили майже всю південну частину Олександрівського повіту, особливо, великі поселення, а звідти, «як начебто променеподібно» [22, 27] розповсюдились в сусідні місцевості.

Більшість погромів починалася і відбувалася в населених пунктах, що числилися як «казачьі станиці» (населення яких перевищувало 1000 осіб) – Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка (мешкало близько 4500 осіб), Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець тощо, або в великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. В таких місцевостях відбувалося скупчення заробітчан, що якраз приїхали на заробітки, а також кримінального і декласованого елемента, «босої команди», що стали основою банд погромників. Не викликає здивування й той факт, що погромники, як правило, одразу ж грабували винні погребі [23, 29-32]. «Все правилося, — пише М.Миш, — і єврейське

майно, і жінки...особливо ж горілка... Коли розбивали шинок в Карповичах, то горілку носили звідти різним посудом, навіть і шапками. Пити запрошувались усі...» [21, 220]. В розпал подій до погромників приєднувались місцеві селяни, в основному, з прозаїчною метою поживи чужим майном.

В Кінських Роздорах єврейське населення, вже знаючи про погроми в навколишніх селах, частину майна передало на зберігання *місцевим же селянам* (!), тому коли вночі 4 (16) травня почалися погроми, то вони призвели лише до незначного розорення єврейських сімей.

Основними учасниками погромів, що сталися в маєтку Чауського селі Васіновці були селяни сусіднього села Преображенка. В погромах брали участь і місцеві, васіновські, але в дуже незначній кількості і лише «за прикладом» преображенських селян. Ті ж самі селяни села Преображенка були найголовнішими учасниками погромів в селі Орехове.

В селах Гайчул і Воскресенка (Катеринославщина) майно євреїв було пограбоване повністю місцевими селянами. Після цього частина селян із Воскресенки відправилася з порожніми фурами в Гуляйполе – великий торговий центр із значною чисельністю єврейського населення, де вони (селяни) очікували на початок єврейських погромів з метою власної поживи з цього. «Селяни-очевидці, – писав, аналізуючи погроми в часописі «Восход» М.Мишц, – помічаючи злочинну бездіяльність влади і абсолютну беззахисність євреїв, не могли не усвідомити, що бити і грабувати євреїв можна, і, дійсно, приступали до биття...» [21, 216]

Влада, як центральна так і місцева, була в принципі не готова до такого розвитку подій. Рівень розвитку тодішньої системи охорони громадського порядку був недостатній і причини цьому були, здебільшого, об'єктивні. Рівень інтелектуального і культурного значної частини працівників поліції, армійських і жандармських офіцерів, особливо, нижнього командного складу і солдат був досить низьким. Філосемітством російська влада також не страждала. Не дивно, що дії такої влади по припиненню погромів сучасники характеризували як «нерозумні, такі, що межують із зловмисністю», та «потурання влади погромам» [21, 214-215]. Сучасник писав: «так як пограбування і всілякі гвалти, завдяки без дії і потуранню влади, зійшли молодцям (тобто,

погромникам — автор) цілком благополучно, то в умах селян не могло не скластися переконання, що начальство схвалює насильство проти євреїв» [21, 216]. За свідченням Єлісаветградського рабина Шапіро, про що він повідомив у записці на ім'я генерала Павла Кутайсова, він та ще декілька поважних представників єврейської громади міста вже не третій день після погрому були викликані до губернатора А.Ерделі і протягом години вислуховували від нього такі повчання і докори, що один з присутніх представників єврейства знепритомнів [15, 305].

У вищих урядових колах імперії погроми і їх масштаб викликали розгубленість. Організацію погромів приписували діяльності анархістів, про що заявив Олександр III на зустрічі з делегацією впливових представників єврейства на чолі бароном Г.Гінцбургом 11(23) травня 1881 року в Гатчині. Пізніше думка імператора дещо змінилась. Відряджений для розслідування причин погромів граф Павло Кутайсов в якості основної причини погромів висунув версію єврейського економічного панування: захоплення євреями всієї торгівлі і промисловості в регіонах, де відбулися погроми та експлуаторську діяльність євреїв по відношенню до найбідніших верств оточуючого населення.

Таких же поглядів дотримувався і новий міністр внутрішніх справ граф М.Ігнат'єв, що в травні 1881 року замінив ліберального Лоріс-Мелікова, але його позиція мала деякі нюанси. В примітках на полях клопотання барона Г.Гінцбурга до Олександра III, М.Ігнат'єв писав, що «в багатьох випадках погроми викликані їх (євреїв-В.Я.) нахабством... Не тільки в Росії, але й в Європі євреї відомі своїми несумісними з благом більшості вимогами» [7, 10-11]. Промовляючи перед єврейською депутацією [7, 11-12] М.Ігнат'єв заявив: «Ваше становище невтішне, але ви самі в змозі його виправити. *Слідство далеко не підтвердило вашу улюблену казку про те що на вас нападали. як на власників* (курсив мій—автор)... На Сході, серед іногородців, живе багато іногородців, не християн. Там, однак, не доводилося застосовувати війська для їхнього захисту. Розглядаючи причини безладів... не можна не визнати, що в багатьох випадках вони викликані самими євреями».

М.Ігнат'єв категорично заперечував, що причиною погромів в будь-якій мірі могло стати правообмежене становище єв-

рейства. «Напади на євреїв,—стверджував він,— не можуть бути приписані їх дещо обмеженому правовому становищу в державі: народ законів не знає зовсім і тому і бити євреїв з цієї причини не може. Але він твердо знає ставлення єврея до нього самого... народ тому і нападає на євреїв, що вважає їх привілейованими з причини... безкарного ухилення від військової повинності, постійного виграшу службових справ з селянами і, нарешті, уявно-го заступництва влади...» [7, 9-11]. Посилаючись лише на безпосередні чинники, що призвели до погромів, М.П.Ігнат'єв намагався запропонувати євреям глобальний вихід: «Намагайтеся відшукати собі виробничі трудові заняття, кидайте шинкарство, лихварство. Не розраховуйте на ті обходи закону, що вам до цих пір вдавалися. Я охоче готовий вам сприяти в усьому, що може прискорити ваш перехід до землеробської праці...» [7, 9-11]. (Залишається додати, що Кабузан у своїй відомій роботі зазначав, що він не може зрозуміти вперте прагнення влади безплідно залучати євреїв до сільськогосподарської праці)

Новий імператор і його уряд прагнули уникнути повторення та подальшої ескалації антиєврейських подій. 22 червня 1881 року рішенням імператора в губерніях межі осілості було створено комісії з єврейського питання. У вересні того ж року в Петербурзі було утворено Центральний комітет для розгляду єврейського питання під керівництвом товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Гостовцева, що діяв до березня 1882 року. Комітет висловлювався за перегляд всього антиєврейського законодавства в консервативному руслі і за повернення до більших обмежень, заборону проживання євреям в сільській місцевості, обмеження прав щодо нерухомості, торгівлі спиртом, тощо. М.Ігнат'єв вважав цю програму недостатньою і пропонував, зокрема, обмежити право проживання євреїв-ремісників у внутрішніх губерніях і право торгівлі у дні християнських свят. На упередження виникнення погромів було спрямоване і опубліковане 8 вересня 1881 року, прийняте Комітетом міністрів за ініціативою М.Ігнат'єва, «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою».

Прагнучи упередити виникнення нових погромів, М.Ігнат'єв напередодні Великодня 1882 року розіслав генерал-губернаторам спеціальний циркуляр, в якому вказав на необхід-

ність застосування найжорстокіших заходів для припинення можливих погромів. Хоча масових погромів на кшталт 1881 року вдалося уникнути, все ж 1882 рік увійшов в єврейську історію безрезневим погромом в Балті і грудневим у Варшаві. Ці погроми викликали ще більшу стурбованість російського уряду. Олександр III дав спеціальне розпорядження про позачерговий розгляд справ щодо антиєврейських погромів.

Призначення на посаду міністра внутрішніх справ графа Толстого, не схильного до потурання погромам, сприяло їх швидкому припиненню і більш жорсткій позиції влади щодо погромників. У 1883 році влада вже діяла жорстко і безжалісно щодо бандитів: в Катеринославі під час припинення заворушень військами було вбито 25 погромників та заарештовано більше 400 [22, 30]. М.Миш писав: «там, де влада застосувала енергію, погромів і не було» [21, 221].

Погроми були кризою безпрецедентних в сучасній єврейській історії масштабів, але саме цьому перша реакція єврейської спільноти виявилася досить нерішучою і, навіть, неадекватною. Організований в Петербурзі збір коштів на допомогу постраждалим від погромів не дав очікуваних результатів: на допомогу своїм одновірцям залізничний магнат Самуїл Поляков пожертвував 1000 рублів, а банкір Абрам Зак – всього 500 рублів [32, 80]. Одночасно, група єврейських студентів Київського університету відкрито вітала погроми [32, 80]. Одним з членів цієї групи був Пінхус Аксельрод, який пізніше пояснював свою позицію так: «Ми були переконані, що всі євреї—шахраї... ми належимо російського народу» [2, 219].

Не можна не зауважити, що П.Аксельрод і група, що підтримала погроми, відносилась до тих радикальних представників асиміляційної течії, що категорично і безповоротно відмовлялися від власної національної належності як від ганебного тавра, активно включаючись в боротьбу проти єврейства, як реакційного, на їх думку, стану. Парадигма асиміляції повністю виключала поняття національної належності. Середовище асимілянтів породжувало космополітів, позбавлених власного коріння та культури і тим більше небезпечних для суспільства, в якому вони знаходились. Саме цей вузький прошарок єврейства, який фактично вже не був єврейством ні в якому розумінні, окрім

біологічного, зайняв провідні позиції лівих і ліворадикальних партій. Саме їх діяльність дала привід для безпідставних тверджень про, начебто, «єврейський характер» російської революції та подальших, аж до сьогоднішнього, інсинуацій з цього приводу.

Російське суспільство трагічно схвально, або, як мінімум, співчутливо поставилося до факту погромів. Слідом за урядовцями, тогочасні газети і журнали, а за ними – земства, звинувачували в погромах самих євреїв, закликаючи покласти край єврейській конкуренції в сфері торгівлі і освіти, заборонити євреям «експлуатувати» населення, ще більше звузити межу осілості.

Не викликали погроми засудження і у представників лівих, так званих «революційних» партій, що вихваляли себе інтернаціоналістами і «захисниками народу». Показовою є листування двох дуже відомих представників соціалістичного руху, свого часу народжених євреями, Пінхуса Аксельрода і Льва Дейча. Л.Дейч писав П.Аксельроду: «Єврейське питання тепер дійсно, на практиці, майже нерозв'язне для революціонера. Заступатися за них це значить... «викликати ненависть проти революціонерів, які не тільки вбили царя, але й жидів підтримують». І доводиться їм бути між двома суперечностями. Це просто безвихідна суперечність, як для євреїв, так і для революціонерів. ...серед народу вести примирливу агітацію дуже, дуже важко тепер для партії. ...все ж таки я залишаюся членом російської революційної партії і не на один день не стану віддалятися від неї» [2, 100] П.Аксельрод писав у відповідь: «Такий крупний факт, як антиєврейські безлади, міг би, при деякому зусиллі організований соціалістичних груп, зробитися початком соціалістичного класового руху в ім'я «землі і волі» і трудящих мас. Потрібно було тільки, наприклад, направити натовп в квартали капіталістів-євреїв та на банки, де зосереджені капітали вищих класів всіх національностей. ...Зараз же, до загального сорому нашого (соціалістів), хвилювання проти «жидів» так і застрягли на ступені сліпої ворожнечі мас проти цілої нації, залишивши по собі розореними, головним чином, десятки тисяч пролетарів і дрібних крамарів»[2, 98-99].

Слід, на нашу думку, зазначити той негативний факт, що історія погромів протягом ХХ століття піддалася не стільки науковому вивченню, скільки фальсифікації. Фальсифікація торк-

нулася двох речей: жорстокості погромів і причетності до їх організації вищого керівництва держави.

«Становище євреїв в Росії, ненормальне взагалі, погіршало до крайності після погромів на півдні...», писав М.І.Миш у серпневому числі «Восходу» за 1881 рік [20, 15]. М.Миш одним з перших, мабуть, раніше самих євреїв, прозорливо зазначав, що трагічним боком подій є не стільки факт масового пограбування євреїв, скільки усвідомлення євреями «своєї щонайповнішої беззахисності проти диких, неприборканих інстинктів черні і достойної їй «білої» братії». Ці дикі інстинкти «не тільки не одержали відсічі і засудження, але... зустріли найповніше співчуття і схвалення» [20, 15].

За влучним висловом ізраїльського історика Й.Френкеля, погроми «привели в дію соціополітичну ланцюгову реакцію» [32, 89]. Першим і явним проявом такої реакції стала *криза взаємної довіри* між владою і єврейством. *Реакцію влади* на погроми можна назвати передбачуваною, якщо її розглядати в рамках російського політико-владного дискурсу. Влада дієво занепокоїлася проблемою лише тоді, коли ця проблема, в образі перспективи анархічного безладу, постала як реальна загроза непохитності самої влади.

Погроми породили хвилю взаємних звинувачень єврейства і влади, причиною і метою яких було перекладення відповідальності за те, що сталося на противну сторону.

Як ми вже згадували вище, влітку 1882 року, на прохання генерала Павла Кутайсова, лідери найбільших єврейських громад регіону подали на його ім'я спеціальні доповіді (записки) щодо розуміння ними ситуації і причин погромів. Деякі записки, як наприклад, записка керівництва елісаветградської громади (її підписало шість осіб, в тому числі рабин Григорій (Гірш) Шапіра (Шапіро), двоє купців, двоє лікарів і адвокат, містять перелік причин, чинників і приводів, які не змінилися й досі і жоден факт не спростований. Слід відмітити тон звернення авторів, що, по-суті, носив витончено-знущальний характер: «З почуттям глибокого благоговіння просимо Ваше Сіятельство не звинувачувати нас у занадто великій сміливості, не вбачати у перелічених вище заходах виразу будь-якого невдоволення або вимоги; ми, євреї, завжди сприймаємо за вище благо всі розпорядження і узаконення, що виходять від вищої влади...» [15, 231-232].

Тож, на думку авторів записки (Г.Шапіра додатково подав особисту записку, зміст якої дещо відрізнявся від вищенаведеної), причини погромів полягали, по-перше, у зміні політики центральної влади стосовно єврейства, від заохочувальної, сприятливої, на негативну, обмежувальну. Це, начебто, дало можливість християнському населенню вважати, що держава відмовляється від правового захисту євреїв і спробувати позбутися економічних конкурентів за рахунок порушення закону. Сприяли виникненню погромів, на думку керівництва громади, також і публікації певного характеру у «Новоросійському телеграфі», відомому одеському антисемітському виданні (на той час його редагував М.Озмідов). По-третє, неорганізованість, нерозторопність влади *сприймалися погромниками як схвалення і заохочення погромів* (виділено нами—автор). Автори записки зовсім не виключали *вплив соціалістичної пропаганди*, спрямованої проти приватної власності (те ж саме заявляв Олександр II, звинувачуючи анархістів). Нарешті, лідери громади пропонували, щоби цар обнародував власну офіційну думку і скасував антиєврейське обмежувальне законодавство [15, 229-301].

Єлісаветградський рабин Г.Шапіра, між тим, займав дещо відмінну позицію. У спеціальній, окремій записці, скерованій ним особисто П.Кутайсову, він намагався звинуватити єлісаветградське міське керівництво і херсонського губернатора в бездіяльності, яка сприймалася погромниками як владне схвалення, певна легітимація їхніх дій. Він вважав губернатора винним в тому, що той одразу ж не звернувся до погромників з попередженням і не застосував негайних заходів проти безладів [15, 298-304]. Г.Шапіра заперечував і наявність міжнаціональної ворожнечі в Єлісаветграді, відмічаючи, при цьому релігійну терпимість і миролюбність жителів міста. Причини ж погрому рабин Г.Шапіра вбачав в *економічній конкуренції і дрібних меркантильних прагненнях частини християнського населення, що прагнула поживи за рахунок, у даному випадку, безправного єврейства* [15, 298-304].

Представники більш постраждалої київської єврейської громади, тому більш рішуче налаштовані (Е.Мандельштам, А.Куперник, О.Цукерман) в якості причин вказували *національну ворожнечу, релігійну нетерпимість і знов-таки, економічну конкуренцію*.

Значно більш рішучою, ніж попередні, і більш глибокою за змістом виглядає записка херсонського казенного рабина Ісідора Самуїловича Пескера, скерована на адресу губернатора і пізніше видана окремою брошурою [25]. І.Пескер категорично заперечував, по-перше, звинувачення у, начебто властивій євреям, зневазі до фізичної праці, наводячи в якості аргументу наявність євреїв-землеробів. По-друге, рабин відкидав расистські звинувачення у наявності особливих вад характеру, належних виключно євреям. По-третє, спростовував тезу про наявність специфічних єврейських професій. По-четверте, І.Пескер абсолютно вірно зауважував, що причина існуючої національної замкненості євреїв лежить в законодавчо-юридичній площині, а не в національно-культурній та національно-релігійній. Нарешті, рабин пропонував висновок, що лише правова емансипація єврейства, а саме: скасування риси осілості, надання євреям, рівних з іншими підданими, громадянських прав, а зовсім не репресивні заходи, здатна ліквідувати аномальні міжнаціональні стосунки [25, 4-5].

Рабин Ісідор Пескер закликав уряд до розширення прав єврейських громад, пропонуючи ряд достатньо розумних заходів в цьому напрямку. Він вважав, за необхідне скасувати коробочний і свічковий збір і надати євреям самим право визначати обсяг збирання і призначення громадських коштів, зберігши при цьому контроль з боку місцевого самоврядування і урядової адміністрації. Він пропонував заснувати рабинську семінарію, діяльність рабинів підпорядкувати спеціально створеній консисторії, підвищити освітній рівень викладачів хедерів і Талмуд-Тор, збільшити кількість середніх загальноосвітніх і професійних навчальних закладів [12, 71-72].

Особливу позицію зайняв одеський рабин Симон Швабахер (до речі, не підданий імперії, «єврей-іноземець»), чия записка Кутайсову, як і записка Пескера, також вийшла окремою брошурою [36]. Швабахер уникнув висвітлення ролі антисемітської та націоналістичної преси у виникненні погромів, однак детально зупинився на висвітленні ролі тієї частини російської преси, що виступала проти антисемітизму і національної ворожнечі. Рабин Швабахер характеризував погроми як певну кризу на шляху державного організму Росії до повного розумового та морального здоров'я, а крайнощі погромів всього лише перебільшені ра-

дикальною пресою, як націоналістичною, так і проєврейськи налаштованою. Отже, на його думку, преса не висвітлила справжньої картини погромів.

Рабин Швабахер звинувачував в організації погромів терористів, що вбили царя і тим спровокували напади на євреїв, розглядаючи це як спробу втягнення мас до антиурядової боротьби. Швабахер вважав власне російський народ невинним в організації погромів, зазначаючи що останній став «сліпою зброєю негідників» [36, 3-9]. Така позиція Швабахера віддзеркалювала погляд на ситуацію представників великого єврейського капіталу і частини середнього класу, які були не зацікавлені в погіршенні відносин з владою, що могли статися внаслідок висунення нових антиєврейських, незалежно від того, обґрунтованих чи необґрунтованих, звинувачень.

Одеський рабин (до речі, чудовий публіцист) радив «Росії звільнитися від надлишку своїх євреїв... дати їм в законодавчому порядку повну і безперешкодну можливість виселитися» [15, 308-309], [36, 44-47]. Рабин емоційно завершував: «я вимагаю тільки єдину ціну: емансипацію мого народу. Та чи заплатять мені цю ціну?» [15, 312], [36, 52].

Проблема погромів, співробітництва з владою в питаннях захисту єврейського населення, подальшої долі єврейства стали основними на скликаній в Петербурзі за ініціативи барона Горація Гінцбурга нараді з'їзду представників єврейських громад, що працювала в перший тиждень вересня 1881 року і на другій нараді (конференції), що працювала в квітні 1882 року. На цій нараді південноукраїнські регіони репрезентували рабин Григорій Шапіра (Єлісаветград), рабин Фаддій Блюменфельд (Херсон), рабин Ісідор Пескер (Херсон), купці Мордехай Шполянський (Єлісаветград) і Йоахим Гурович (Катеринослав) [29, 1317-1318].

Серед всієї сукупності тих позитивних і негативних наслідків, що були спричинені погромною хвилею, в якості провідного, ми б виділили виникнення нових суспільних рухів в середовищі єврейства. За висловом І.Трунка (США), «погроми не тільки не породили... настроїв дефетизму, але, навпаки, вони дали поштовх до пробудження національної енергії, як в галузі думки, так і в галузі дії. В цю епоху, спущену погромами 80-х років, уходять корінням такі суспільні рухи в руському єврействі, як

палестинофільство, територіалізм, соціалізм (національний і ко-спомополітичний)» [31, 25-26]. Новими авторитетами стали молоді представники єврейської інтелігенції, до кола якої входили, з одного боку, радикально налаштовані, просякнуті народницькими ідеями студенти університетів, з іншого боку – національно свідомі, національно орієнтовані письменники і журналісти поважних в єврейському середовищі часописів «Восход», «Рассвет», «Русский еврей», «Недельная хроніка Восхода», «Га-Меліц», «Га-Магід», «Га-Цефіра», «Га-Шахар».

Важливим наслідком погромної хвилі 1880-х років стала *криза* (але не крах!) *асиміляції як модернізаційної ідеї*. Ідея стати «кегол хагоим» — «як всі народи», яку плекали асимілятори, зазнала поразки. Як зазначав Гершон Свет, «погроми 80-х років... протверезили багатьох, хоча далеко на всіх, романтиків емансипації і adeptів асиміляції» [28, 245]. Найбільш далекоглядні представники єврейського руху завели мову про відсутність будь-якої можливості для євреїв жити серед інших народів в становищі пригнобленої бездержавної меншості. Прихильники ідей культурної автономії євреїв в діаспорі, такі, як Моше Лілієнблюм, Лев Леванда, Леон Пінскер, Перец Смоленскін, корінним чином переглянули свої позиції, змінили свої погляди і стали переконаними прихильниками національного відродження єврейства на його історичній батьківщині – в Палестині. Суттєвий внесок в розвиток палестинофільського руху внесли представники південноукраїнського єврейства: Менахем-Мендл Усишкін та Володимир Тьомкін (Катеринослав та Єлісаветград).

Погроми викликали те, що ми назвали б *«кризою нотаблів»* у єврейському середовищі. (Й.Френкель назвав її «вакуум керівництва» [32, с.81]). В даному випадку і в межах цієї роботи під терміном «нотаблі» нами розуміються лідери єврейських общин, традиційні єврейські авторитети – олігархічна общинна верхівка, рабини, цадики, тощо.

Отже, нотаблі виявилися нездатними ані пояснити громаді те, що відбулося, ані захистити громаду, ані, використовуючи свої зв'язки з високими посадовцями в Петербурзі, спонукати уряд до дієвого захисту єврейства. Негативне ставлення до нотаблів підсилювалося після їх незгоди, за певним виключенням, підтримати *еміграцію, як відповідь на погроми*. Відмітимо що на другій нараді в Петербурзі (квітень 1882 року) представники південноукраїнських громад (за виключенням купця Й.Гуровича) підтримали ідею

еміграції, при чому, в трактуванні представника київської громади Е.Мандельштама, що наполягав на централізованій організації єврейського еміграційного руху [29, 1317-1318].

Більшість єврейських лідерів Західних і Північно-західних губерній межі осілості виступили проти еміграції і ми схильні дати цьому достатньо просте пояснення. Еміграція призводила до руйнування громади, яка й без того руйнувалася за об'єктивних чинників. Єврейські лідери втрачали не тільки владу в громаді, а й з усіх боків економічно вигідні зв'язки з владою і, головне, контроль над коштами громади (збирання коробочного, свічкового збору, плати за кошерне м'ясо, розпорядження спадковими коштами, тощо). Влада і матеріальні ресурси впливали з рук общинних лідерів і це їх дуже турбувало. Масова еміграція остаточно зруйнувала б поважне громадське становище і матеріальне благополуччя общинних лідерів.

Економічно детерміновані внутрішні і зовнішні міграційні процеси завжди були притаманні єврейському середовищу. Єврейство, скупчене в економічно депресивних містечках, мігрувало в регіони, де існувала найменша перспектива пристойного заробітку. Наприклад, тільки протягом 1863-1870 років чисельність євреїв білоруських губерній межі осілості зменшилася, приблизно, на 100 тисяч. Можна бути впевненим, що більшість їх віднайшлася на неосяжних теренах Новоросії. Економічна міграція відбувалася як в рамках (в нашому випадку) межі осілості – на український південь, в Новоросію, так і поза межею – із північно-східних губерній межі осілості до таких, що індустріально розвивалися, польських земель (Бялисток, Лодзь, Варшава). Частково цим можна пояснити збільшення за те ж семиріччя, з 1863 до 1870 року, чисельності єврейського населення Польщі на 115 тисяч осіб. Нарешті, євреї західноукраїнських земель (так звані «галіційські євреї») за тих же економічних чинників мігрували або до центральних частин Австрії, або до Новоросії, склавши впливову громаду, наприклад в Одесі. Таким чином, еміграційний рух початку 1880-х років, став розширеним продовженням існуючого міграційного руху і практичною реалізацією традиційної єврейської готовності до мобілізаційного рушення.

Еміграція єврейства була складовою частиною загальноросійської еміграції і обумовлювалась, перш за все, економічними

причинами. Так, наприклад, єврейські ремісники склали 60% всіх євреїв-емігрантів, в той час, як торговці – всього 10% [17, 199-200]. Будучи, в принципі, кваліфікованими робітниками, володіючи ремеслом, професією, до 70% єврейських ремісників ледь животіли в умовах нестерпної конкуренції межі осілості і загального низького рівня економічного розвитку аграрної Росії другої половини XIX сторіччя. За даними «American Jewish Year Book» лише за один рік з 1 липня 1900 до 30 червня 1901 року через Нью-Йорк до Сполучених Штатів Америки в'їхало 44 208 євреїв, з них 24 927 (або 56,38%) — вихідці з Росії [37, 158].

Центральними фігурами *організованого* еміграційного руху на першому етапі стали представники одеського єврейства Ш.Байлей, М.Гердер, Г.Сабсович, Бен-Амі і М.Бокал. На початку 1881 року в Одесі виникає товариство «Ам-`Ола́м» («вічний народ», або «єдиний народ») під керівництвом Моні Бокола (або Бокала) і Моше Гердера. Фундатори товариства спочатку планували заснувати на півдні Росії землеробську комуну, але погроми змінили їх плани і місцем колонізації було обрано США. Погляди засновників і учасників товариства знаходились під сильним впливом соціалізму, російського народництва із єврейським національним акцентом. Більшість групи склали дрібні єврейські ремісники і торговці, але такий склад її був сформований особисто М.Боколом, який дещо критично ставився до представників інтелігенції. Протягом літа 1881 року представники «Ам-`Ола́м» проводили активну діяльність на півдні України, вербуючи прихильників. В листопаді 1881 року перша група «Ам-`Ола́м» яка складалась з 65 відправились за океан. Всього у 1881–82 роках в США переселилося декілька сотень євреїв, що входили до складу товариства, з Києва, Кременчука та Одеси. Матеріальну допомогу «Ам-`Ола́му» надали рабин міста Лігніц доктор Ландсберг і берлінський представник альянсу професор Бернштейн [32, 98].

Товариство «Ам-`Ола́м» було не єдиним представником організованого еміграційного руху. Декількома місяцями раніше, 4 (16) серпня 1881 року в США прибула невелика група євреїв з Єлісаветграду, яку очолював Герман Розенталь, «обрусілий інтелігент, що не був відвертим соціалістом, але, без сумніву, такий, що відчув вплив аграрництва» [32, 85]. Проблемати-

чним є походження і зв'язки групи Г.Розенталя. За одними даними група Г.Розенталя була відділенням товариства «Ам-`Ола́м», за іншими – ніяк не була з ним пов'язана [32, 85].

В жовтні 1881 року з Єлісаветграду до Бродів виїхало ще 26 єврейських родин, послідовників Г.Розенталя. В Бродях вони купили свиток Тори: факт, що міг би свідчити про більш традиціоналістську орієнтацію групи, ніж групи Моні Бокала. Втім, ця група, як і «Ам-`Ола́м» також знаходилась під сильним впливом народницьких ідей. Л.Бланк, один з учасників цієї групи, писав: «ми відправляємося в нову країну не для добування золота... а для того, щоби прикласти... зусилля до чесно́ї і корисно́ї праці. Наша мета – розширити громаду постійним припливом свіжих сил, аби. У разі повторення нещастя, наші брати знали, що за океаном є купка людей, до яких вони можуть звертатися за допомогою» [6, 17].

«Ам-`Ола́м» і група Германа Розенталя репрезентували організовану частину російського єврейства, яка їхала в США свідомо, маючі перед собою ідеологічно (більш-менш) обґрунтовану мету. Основу стихійної, неорганізованої еміграції наляканого погромами єврейства, склали бідні і злиденні верстви єврейського населення, серед якого з літа 1881 року розповсюдились чутки (вони виявились хибними) про організацію масової еміграції паризьким «Alliance israélite universelle» (далі – Альянс). Сотні бідних євреїв щоденно прибували в Броди (на той час – територія Австро-Угорщини), де очікували на допомогу Альянсу.

Незважаючи на досить скромні завдання, Альянс відіграв певну роль в розвитку еміграційного руху. З липня до вересня 1881 року Альянс випустив в Росії декілька бюлетенів («Bulletin d'Alliance»), в яких активно обговорювались питання еміграції. Кінцевою точкою еміграції Альянс вважав США. Саме на гроші Альянсу єлісаветградська група Г.Розенталя, за допомогою емісара Альянсу в Бродях Шарля Неттера, переправилась до США. Діяльність Альянсу, як вдала, так і невдала, сприяла встановленню і розвитку міжнародних зв'язків російського єврейства, справила вплив на виникнення палестинофільського руху, готувала ґрунт для виникнення єврейської національної ідеї новітнього часу. Формована в США, в значній мірі вихідцями з Росії, єврейська громада, швидко ставала найбільш впливовою етнічною групою, що в перспективі мало глобальне значення.

Не слід, однак, тлумачити єврейську еміграцію до США з Росії як свідчення якогось особливого, специфічного поганого стану єврейства Росії порівняно з єврейством інших країн. Динаміка еміграції російських євреїв до США корелюється з динамікою еміграції з інших країн. Більше того, вона співпадає з динамікою еміграції неєвреїв, отже, не може слугувати особливим індикатором економічного становища російських євреїв.

Погроми викликали надзвичайне занепокоєння у тієї частини російського купецтва, що буда пов'язана торговельними зв'язками з південними, «погромними» регіонами. 30 травня (11 червня) 1881 року із спеціальним таємним листом від імені московського купецтва до міністра внутрішніх справ Ігнат'єва звернувся голова Московського біржового комітету відомий і впливовий підприємець Тимофій Морозов. В цьому листі він закликав Ігнат'єва зробити все можливе для зупинення погромів, внаслідок яких на півдні на початок літа майже припинилася будь-яка торгівля, головні торгові ярмарки були скасовані, внаслідок чого величезна кількість продукції накопичилася на складах в центральних промислових регіонах Росії і продовження погромної хвилі загрожувало експорту через південні порти і нормальному економічному розвитку [24, 259].

Наслідком погромів стало пришвидшення процесу пауперизації і пролетаризації єврейства, що до цього відносилась до середнього майнового прошарку, до тієї категорії, що саме і складала основну конкуренцію неєврейському капіталу, що розвивався.

Погроми 1880-х років справили істотний дезорганізуючий вплив на економічне життя єврейства, для стабілізації якого знадобилося, за різними оцінками, від 2 до 5 років.

В політичній площині провідним наслідком погромної хвилі стало виникнення палестинофільського руху, як предтечі сіонізму, що став рухом єврейського народу за національне відродження нового і новітнього часу. Місцем виникнення палестинофільського руху і центром його розвитку на певний час став Південь України, де, за участі, згадуваних нами, одеського рабина Швабахера і М.Моргуліса, майбутнього автора «Автоемансипації» Леона (Єхуди) Пінскера, видатного письменника і публіциста Моше Лілієнблума і ще близько 30 осіб, в жовтні 1883 року, на свято Рош-Га-Шана (єврейський Новий Рік) було прийнято рішення про створення Палестинського товариства (Това-

риства допомоги євреям землеробам і ремісникам Сирії і Палестини) [26, 125]. Однак, лише у 1890 році вдалося оформити офіційне створення Товариства.

Висновки. Взаємостосунки між євреями і російським суспільством Новоросії формувалися під впливом великої кількості чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Поререформений період був переломним в житті російського єврейства. Погромна криза у стосунках із суспільством була істотно підсилена внутрішньою кризою традиційної єврейської громади, протистоянням старих єврейських авторитетів і нової єврейської інтелігенції, розчаруванням єврейської молоді у традиційних єврейських цінностях і активізацією секулярних процесів всередині самих громад.

Однак, інстинкт національного самозбереження допоміг єврейству і на цей раз, реалізувавшись наприкінці ХІХ сторіччя у плідній сіоністській ідеї, народженій і викристалізуваній в єврейських громадах Новоросії.

Джерела і література

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра. – С-Пб., 1861. – 465 с.
2. Аксельрод П. Все для народа и посредством народа // Быть евреем в России... Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы / Сост., заключ. статья и комментарии Н.Портновой. – Иерусалим, 1999. – 416 с.
3. Барталь Израэль. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг.: Пер. с англ. и иврита. – Иерусалим: Гешарим. – М.: Мосты культуры, 2007. – 262 с.
4. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. – С-Пб., 1912.
5. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России // Восход, 1881. — Кн.9 (сентябрь). — С. 175-219.
6. Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – Спб., 1908. — 79 с.
7. Быть евреем в России... Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы / Сост., закл. Статья и комментарии Портновой Н. — Иерусалим, 1999. – 416 с.
8. Горшков Д. Из пришлого нашего земства (Очерки и справки), (Отдельные оттиски из Ежегодника Голоса Юга). — Елисаветград, 1913. — 157 с.
9. ДАОО, ф.2, Канцелярия Одеського градоначальника, оп.2, спр.1796.

10. ДАОО, ф.2, оп.2, спр.2022.
11. ДАОО, ф.5, Управление временного Одесского генерал-губернатора, оп.1, д.193.
12. ДАОО, ф.5, оп.1, д.1528
13. ДАОО, ф.162, Личный фонд, Зеленый Павел Александрович оп.1, спр.5.
14. Клир Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – 352 с.
15. Красный-Адмони Г. Старый режим и еврейские погромы // Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.). – Пг.; М., 1923.
16. Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. – Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Минск: ООО «МЕТ»; 2002. — 600 с.: ил. — (Памятники еврейской исторической мысли).
17. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе... – С.187-210.
18. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. — Т.1. — СПб., 1909. — С. 105-143.
19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба полковник А. Шмидт. Часть вторая. — С-Пб., в типографии Калиновского, 1863. — 382 с.
20. Мыш М.И. Борьба правительства с питейным промыслом евреев в селах и деревнях // Восход –1881, Кн. 8 (август). — С. 15-47.
21. Мыш М.И. Погромы и их причины // Восход. — 1883. — Кн.1/2. — С. 209-222; Кн. 9 (сентябрь). — С. 1-21.
22. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1882.
23. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1883.
24. Оксман И.Г. Отклик московских промышленников на антиеврейские беспорядки // Красный архив.—1926., XIV, №1.—С.258-260.
25. Пескер И. Записка по еврейскому вопросу, представленная его превосходительству г.Херсонскому губернатору херсонским раввином Исидором Самуиловичем Пескером.—Херсон, 1882.
26. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904.— Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры. — 5762-2002. – 446 с.

27. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел 1873-1898 г. — Елисаветград: Первая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1898.
28. Свет Г. Русские евреи в сионизме и в строительстве Палестины и Израиля // Книга о русском еврействе... — С. 239-275.
29. Совещание съезда представителей еврейских общин, состоявшегося в апреле 1882 года в С.-Петербурге // Русский еврей.—1882. — №35 от 31 августа.
30. Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн.1. Ч.1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсон. Губ. Тип., 1863. - XXIV, 299, 199, II, II с., [1]л. табл.+ фото «Вид части города Херсона».
31. Трунк И. Историка русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Мн.: ООО «МЕТ»; 2002. — С. 16-39.
32. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство. 1862-1917. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, 2008. — 847 с.
33. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. СПб., 1911, № 4. С. 221-248, 512-540.
34. Херсонские губернские ведомости. — 1868, №2, 9 января.
35. Хин Р.М. Письма из Москвы. Письмо первое // Быть евреем в России...
36. Швабахер С.-А. Записка о причинах беспорядков на юге России, представленная его сиятельству графу Кутайсову, командированному по высочайшему повелению для расследования противоеврейских беспорядков, одесским городовым раввином д-ром Швабахером. — Одесса, 1881.
37. American Jewish Year Book. — Vol. 1, 1899. — 295 p.
38. Aronson M. Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia.—Univ. of Pittsburgh Press, 1990.—336p.
39. Baron Salo W. The Russian Jew Under Tsars and Soviets.—NY.—Schokenbooks.—1987.— 468 pp.
40. Berk S.M. Years of Crisis, Years of Hope: Russian Jewry and The Pogroms of 1881-1882. New York: Westport et al., 1985.—250p.
41. Klier John. D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881 Cambridge, Camb.univ.press, 1995.—534p.
42. Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Russia, 1840-1900. Unpublished Doctoral Dissertation. Berkeley, 1995.
43. Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // Wiener Library Bulletin.—Vol.3.—№25.—1973, P.42-51.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УРСР (20-30 рр. ХХ ст.)

Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з удосконаленням виборчого законодавства, адекватному стану суспільних відносин. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур в ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність в глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права.

Тому, неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення загального виборчого права в УРСР є однією із заповорок не повторення помилок минулого, становлення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись в дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

Історія вчить нас використовувати досвід минулого, що надає можливість в подальшому уникати помилок. Справа ж істориків донести зміст подій у їх дійсному, в реальному правдивому вигляді.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УРСР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. В правовій і історичній науці з

проблеми що досліджуються дуже мало відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років [1].

Виходячи з того, що радянське виборче право залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних з становленням основ загального виборчого права в УРСР 20-30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані матеріали вищих органів влади і управління УСРР, УРСР, СРСР, постанови партійних комітетів різних рівнів.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення, недостатнього, з точки зору сучасного підходу рівня наукової розробки даної проблеми автор ставить за мету проаналізувати характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні загального виборчого права в УРСР. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань:

- аналіз впливу партійних органів на законодавче створення радянського виборчого права;
- дослідження механізму формування та реалізації загального виборчого права;
- співвідношення принципів становлення основ загального виборчого права з цілями партійно-державного апарату СРСР та УРСР.

Становлення основних засад інституту виборів в 20-30-х роках в УРСР відбувалося в складній політичній та ідеологічній боротьбі, в умовах формування тоталітарного режиму. Період 1918 – грудень 1920 рр. – це калейдоскоп декларацій, актів і договорів (односторонніх та двосторонніх), за різноманітністю форм і змісту яких чітко простежуються усталені тенденції інкорпоративного характеру з боку Росії. Офіційно, на державному рівні, проголосивши право націй на самовизначення й вимушено дозволивши скористатися ним Польщі і Фінляндії, більшовицький уряд не надав такого права Україні, політико-стратегічне значення якої розглядалося ними як визначальне в долі соціалістичної революції, причому не тільки в Росії, а й далеко за її межами. Ленінське гасло „боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм“, не могло бути реалізоване без участі українських селян.

Тому намагаючись повернути українські землі до стану державної залежності від Росії, московський більшовицький уряд вживав щодо них заходів, які з погляду міжнародно-правових стосунків можна кваліфікувати як силову експансію.

Щоправда, в цих намаганнях Москва знаходила розуміння і підтримку своїх ідеологічних adeptів – українських більшовиків, які проголосивши в липні 1918 р створення КП(б) У, в резолюції з'їзду визначили й стратегічну лінію українсько-російських відносин. Суть її полягала втому, щоб „рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху утворення всесвітньої пролетарської комуни“ [2, 20].

Проголошений I з'їздом КП (б) У курс на об'єднання з Росією не був політичними експромтом українських більшовиків, зумовленим тогочасним моментом. На офіційно державно-правовому рівні він був започаткований ще наприкінці 1917р., коли більшовицька частина делегатів Всеукраїнського з'їзду рад проголосила в Харкові Українську Соціалістичну Радянську Республіку як федеративну частину Російської республіки. Проте суть полягала не в проголошенні федеративних зв'язків з Росією (нагадаємо, що УНР на цей час також формально залишалася складовою Російської федерації), а в тому, що на контрольованій українськими більшовиками частині України поширювалася чинність усіх декретів, ухвалених на той час ленінським урядом. „Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України, – говорилося в резолюції I з'їзду Рад у Харкові від 12 грудня 1917р., – доручається негайно поширити на території Української республіки всі декрети та розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації, що мають спільне для всієї федерації значення, – про землю, про робітничий контроль над виробництвом та про цілковиту демократизацію армії; оголосити не дійсними всі розпорядження Ради (Центральної – авт.), що їх вона видавала й видасть“. [3, 25] З'їзд доручив ЦВК Рад України встановити між Робітничо-Селянським урядом Російської Федерації й урядами „інших частин Росії“ цілковиту узгодженість у цілях і діях. Таким чином, ігноруючи існування національного уряду УНР, українські більшовики, привласнивши право виступати від імені всього українського народу, сприяли російському більшовицькому уряду здійснювати свою централізаторську політику.

Незважаючи на те, що протягом 1917-1920 рр. політична влада в Україні неодноразово змінювалася, отже мінялися й уряди, політичні стосунки Москва вела, як правило, лише з радянськими урядами, а з іншими розмовляла переважно мовою ультиматумів.

За час короткого існування радянської влади в Україні наприкінці 1917 – початку 1918рр. на урядовому рівні не було підписано ніяких правових актів, які б офіційно оформили стосунки між Радянською Україною та Російською Федерацією. Проте в позадипломатичному середовищі зберігалися тенденції, вектор розвитку яких однозначно вказував на майбутню інкорпорацію законодавства України в правову систему Росії.

В подальшому більшовики в листопаді 1919 р – лютому 1920 р перейшли в наступ на українському фронті, подолавши опір військ Директорії, й встановили свій контроль майже над усіма українськими землями. Розпочався новий етап в історії України – відновлення декоративної держави у вигляді соціалістичної республіки, форсований перехід від багатопартійності та ідеологічного плюралізму до тоталітарного однопартійного більшовицького режиму, де виборності до органів влади не було місця.

Головним завданням, яке доводилось вирішувати партії більшовиків у звільнених від противника районах, було формування органів влади, після чого їхні повноваження повинні були припинитись. У той час в губернських, повітових і волостних центрах, у невеличких містах створювались тимчасові надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ревкоми), які не обирались, а призначались губернськими або партійними комітетами (часто політвідділами наступаючих армій), за складом були небагаточисленні, але концентрували в своїх руках всю повноту громадянської і військової влади.

Слід зауважити, що військово-революційні комітети на українських землях почали створюватись на підставі декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 4 січня 1919 року „Про організацію влади на місцях“. Виходячи з аналогічних декретів губернських партійних органів на початку лютого 1920 року революційні комітети (від 3 до 5 осіб) призначаються (про виборність, навіть не йшлося) в ряді міст: Єлисаветграді (з 1924 року Кіровоград), Херсоні, Миколаєві, Одесі, Катериносла-

ні та ряді містечок [4, л. 62; док 200]. Так, перший революційний комітет у Криворізькому басейні було створено на станції Довгиншево 22 січня 1920 року, який складався з трьох чоловік під головуванням М.Семібратова, а наступного дня ревком було призначено у містечку Кривий Ріг [5, а. 9, 31].

По суті, революційні комітети здійснювали диктатуру більшовицької партії, хоча офіційно проголошувалося, що це органи диктатури пролетаріату. Революційні комітети ліквідували старий апарат влади, підбирали потрібних (з точки зору класового підходу та пролетарської відданості) кандидатів у депутати рад, проводили вибори, створювали апарат виконавчих комітетів рад. В сільській місцевості більшовики відмовилися проводити навіть формальні вибори до сільрад. Функції останніх виконували так звані комітети бідноти. Таким чином, діяльність не обраних, а призначених надзвичайних органів влади була поза контролем трудящих мас.

Політичний і публічний характер виборів задається волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему. Загальновідомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави, а правові норми які регламентують цей порядок у сукупності складають виборче право.

Основними джерелами виборчого права в УРСР (20-30 рр. ХХ ст.) були Конституції УСРР 1919, 1929 рр., Конституція УРСР 1937 р та положення, інструкції про вибори до органів влади.

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право.

Це конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – права вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори.

Можна констатувати, що виборча система УРСР, яка формувалася на початку 20-х років на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак ра-

дянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні а також не загальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

Загальновідомо, що рівноправність – це однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина, яка поділяється на загальнонаціональну та юридичну. Загальнонаціональна рівноправність – однаковість природних прав і свобод кожної людини. Рівність людей – це фактична реальна можливість у використанні своїх природних прав і свобод. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість властивостей, особистих здібностей, реальних можливостей кожної людини та особливості індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і вияв такої неоднаковості може бути лише частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів (пільг або обмежень) з боку держави. На державному рівні в 20-ті роки для значної частини громадян вводяться ряд обмежень у виборчих правах. Обмеження прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми встановлені національним правом. У цьому випадку певні обмеження прав є наслідком нормотворчої діяльності державних органів. Юридичної рівноправності, тобто рівності статусу державноправоздатних суб'єктів, насамперед, однаковості їх конституційних прав теж не було. Згідно чинної на той час Конституції УСРР 1919 р законодавчо (стаття 21) закріплювався перелік громадян, які не мали виборчого права, що явно вписувалося в проголошену партійно-державну модель диктатури пролетаріату

Виборча система за Конституцією УСРР 1919 р відображала загально соціально-політичну ситуацію в країні. Не вибирали і не могли бути обраними: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конституційному рівні, в УСРР приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці і духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень були позбавлені права голосу. Крім

того, не мали права голосувати особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а рівно громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін встановлений судовим органом [6, 131-132].

З переходом країни до НЕПу з'явилася нова категорія громадян, яка займалась приватним підприємництвом і в тій чи іншій мірі експлуатувала чужу працю. Це викликало „корекцію” виборчого законодавства. В жовтні 1921 р. ВУЦВК УСРР прийняв новий закон про виборчі права громадян, згідно з яким право голосу позбавлялись особи, що займалися торгівлею, орендою, промислами [7, 5]. 10 вересня 1924 р. ВУЦВК і Рад-нарком УСРР затвердили „Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів”, у якому було затверджено вичерпний перелік осіб, що мали право голосу і були позбавлені його.

У листопаді 1925 р. ВУЦВК і Рад нарком УСРР ухвалили нове „Положення про виборчі права громадян”, до якого були внесені деякі уточнення. Але і після втілення у життя вищезгаданого „положення” коло осіб, які були позбавлені виборчих прав залишалось дуже значним.

Така ж тенденція позбавлення прав збереглася і в наступні роки. В вересні 1926 р. була прийнята інструкція ВУЦВК УСРР „Про вибори до Рад”. В ній більш жорстко, ніж попередні роки, визначалося коло осіб, які користувались правом голосу. Інструкція відміняла права, які надавалися в 1925 р. крамарям по патенту I розряду, нижчим категоріям служителів культу, кустарям, які в тому чи іншому вигляді користувались найманою працею. В результаті кількість громадян позбавлених виборчих прав зростає. Так у Кривому Розі кількість таких осіб у 1927 році зростає до 1915 чоловік, що склало 11,2 % від загального числа виборців (близько 17 тисяч). В порівнянні 1924 р число позбавлених виборчих прав подвоїлось з 5,5% до 11,2%, що значно перевищувало середній рівень по УСРР, який складав 7,7%. [8, 3-4]. Нерідко до списків позбавлених виборчих прав включались громадяни, які кинули торгувати декілька років тому, червоноармійці, батьки яких колись декілька місяців займалися торгівлею. В деяких містах до числа позбавлених прав потрапляла інтелігенція, на селі – середняки [9, 26].

В результаті втілення вищезгаданої інструкції ВУЦВК в життя, число позбавлених прав в Україні зросло більше, ніж в два рази. На той час існувала певна залежність між розмірами міст і кількістю громадян позбавлених виборчих прав. Більше всього останніх було в невеликих містах і селищах, в яких майже повністю був відсутній фабрично-заводський контингент, але було багато підприємців, власників майстерень, крамарів. Всі вони, згідно існуючого законодавства, вважалися особами, що експлуатують чужу працю і потрапляли до списків позбавлених виборчих прав. Число позбавлених виборчих прав в УСРР збільшилось в двічі [10, 97-100, 114]. У Києві в 1925-1926 рр. було позбавлено права голосу 13,5 тис., в 1926-1927рр.-20,7 тис. громадян, що складало 10,3% загального числа виборців [11, 200]. В Одесі число позбавлених прав зросло до 21,7 тис. і досягло 10% виборців [12, 2]. Вищезгадане, переконливо демонструють статистичні дані 20-х років. Вони показують, що відсоток громадян, позбавлених виборчих прав був нижчий у великих містах і підвищувався у міру зменшення кількості населення міст. Особливо він був великим в містечках, де проживало населення, яке займалося торгівлею. У ряді випадків позбавлених виборчих прав там було навіть більше, ніж тих громадян, хто мав право обирати. Так, в містечку Мінківці Кам'янець - Подільського округу виборчі права мали 118 громадян, а не мали права голосу – 224. В інших містечках цього ж округу: Чемирівцях відповідно – 350 і 435, Ляцкоруні – 415 і 408, Зінькові – 978 і 770. В мірі збільшення кількості робітників в містах – число громадян позбавлених виборчих прав зменшувалося. У пролетарському Луганську кількість громадян позбавлених виборчих прав складала 5%, а в Харкові – 4% [13, 28-30].

При складанні списків виникало багато помилок механічного походження. Як результат, різко збільшилась кількість скарг від тих, хто вважав це незаконним. Тому боротьба за право голосу мала принциповий і життєво-важливий характер. Так, тільки протягом 1927 року в результаті розгляду скарг, були відновлені у праві голосу по місту Кривому Рогу 76 осіб, які потрапили до списків позбавлених виборчих прав помилково [14, 270].

В жовтні 1928 р. була опублікована нова інструкція ВУЦВК та РНК УСРР „Про вибори до Рад”, в якій відображено

подальше збільшення чисельності жителів міст, які позбавлялися виборчих прав.

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, де в III розділі законодавчо закріплювалися виборчі права громадян. Основний Закон УСРР 1929 р. закріпив перелік громадян, позбавлених виборчих прав (ст.67) [15]. На 1928 – 1929 рр. – кількість громадян, позбавлених прав, налічувала 253, 9 тисяч чоловік, що становило 9,8% виборців (проти 175,1 тис. чоловік в 1926-1927 рр.) [16, 35-36].

В жовтні 1930 р. центральні органи держави і республіки прийняли інструкцію, яка регламентувала порядок виборів в 1930-1931 рр. В ній уточнювався порядок позбавлення виборчих прав громадян і їх поновлення [17].

Утиски в виборчих правах мали тяжкі наслідки для громадян. Вони обкладалися додатковим або спеціальним податком, виключалися з членів профспілок, при цьому могли втратити: роботу, право на пенсію і соціальне забезпечення, пільги на житлову площу, навчання дітей та вступ їх до вузу. Громадяни, позбавлені можливості обирати, мали право опротестувати рішення виборчої комісії. Дозволялося відновлення свої виборчих прав шляхом подання заяв, де крім об'єктивних даних /прізвище, адреса/ вказувався номер за списком, причини позбавлення прав і докази громадянина, на основі яких він вважав рішення комісії неправомірним. Заяви розглядалися виборчими комісіями і лише незначна частина з них задовольнялася.

Безумовно, правляча партійна еліта добре розуміла неможливість утвердження тоталітарного режиму без повної підлеглості селян, які становили більшість населення республіки. Намагаючись зберегти за собою пріоритет при визначенні кандидатур на виборні посади та забезпечити абсолютну більшість при голосуванні, партійно-державний апарат вживав всіх можливих заходів, щоб зіштовхнути на узбіччя політичного життя можливих опонентів, „ворогів народу”. Для цього використовувалися різноманітні методи економічного, соціального та психологічного тиску.

В період виборчої кампанії 1930-1931 рр., згідно з офіційною статистикою, число громадян, позбавлених прав, зменшилося в два рази: з 8,5% до 4,9%. В містах УСРР воно складало 5%, в селищах – 4,9%, в цілому в республіці – 4,4% [18, 26, 270].

Правда, утішатися цими цифрами не доводилося. Адже саме в той час у республіці пройшла ціла серія політичних процесів, на яких були обмовлені та засуджені цілком невинні люди, без суду і слідства репресовані сотні тисяч селян, яких було оголошено куркулями.

Крім того, списки позбавлених прав від однієї виборчої кампанії до іншої значно змінювалися. Позбавлення прав, згідно з вищезгаданою інструкцією ВУЦВК, відбувалося тільки під час підготовки і проведення виборів. Цю роботу /перевірка та опублікування списків/ виконували виборчі комісії. В перервах між виборчими кампаніями позбавлення прав інструкцією не передбачалося і на практиці не дозволялося, хоча цього не завжди дотримувалися місцеві органи влади. В проміжках між виборами сільські, селищні та міські ради виконували тільки реєстрацію позбавлених прав. Ради на своїй території вели поіменний облік громадян, позбавлених прав, щоб перед виборами списки передати до виборчих комісій. В багатьох випадках складання списків громадян, позбавлених виборчих прав, велося працівниками органів рад дуже недбало. Часто списки були неповними, неточними, що відбувалося з найрізноманітніших причин: зміна місця проживання, знаходження інших джерел існування, амністія, смерть і т.п.

Часто за основу бралися старі списки, із них викреслювались прізвища вибулих громадян, включалися прибулі і отриманий результат опублікували як остаточний. В сільській місцевості, як і в містах, певної установленної форми ведення списків громадян, позбавлених прав, не було, до того ж сільради постійного обліку не вели. Списки складалися в період виборчих кампаній. Траплялися нерідкі випадки, коли старі списки губилися.

В жовтні 1934 р. була прийнята інструкція про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР [19]. В ній передбачалося певне скорочення числа громадян, позбавлених прав. Дозволялося відновлення в виборчих правах дітей „куркулів”, якщо вони займалися суспільно-корисною працею, виселених „куркулів”, які позитивно себе зарекомендували на місці нового поселення. Хоча в умовах постійних порушень законів, правопорядку це звучало фарисейські.

Після прийняття вищезгаданої інструкції, згідно з офіційними даними, число громадян, позбавлених прав, в містах і селищах становило 2,4%, на селі – 2,6% [20, 9].

Позбавлення громадян виборчих прав впливало із сталінської концепції загострення класової боротьби в країні в міру просування до „соціалізму”. В результаті відбувалося штучне звуження і обмеження ряду соціальних груп в своїх правах. Механізм позбавлення виборчих прав був далекий від досконалості. Списки позбавлених виборчих прав, які згідно з законодавством склалися місцевими радами, за звичай, детально коригувалися органами ДПУ, міліцією, фінвідділами виконкомів рад, передавалися до виборчих комісій і носили характер остаточного вердикту. При такій процедурі неминучими були суб’єктивізм, елементарні помилки і зловживання. В багатьох випадках позбавлення прав було результатом формального, анкетного підходу до виборців, без врахування конкретних обставин індивідуальних особливостей.

Аналіз архівних документів, надає можливість оцінювати практику позбавлення виборчих прав як фактичну розправу з опозицією і засіб утримання громадян у покорі, оскільки вона включала обмеження багатьох сторін життєдіяльності громадян і супроводжувалася грубими порушеннями законодавства про вибори. В умовах формування тоталітарного режиму позбавлення виборчих прав виступало як різновид політичних репресій.

Інститут поразки в виборчих правах відігравав важливу роль у справі маніпулювання колом виборців і впливав на результати виборів. Відсутність чіткої регламентації позбавлення прав призводило до поширення різноманітного тлумачення законодавчих норм і свавілля на місцях. Направлена головним чином проти економічно і політично самостійних громадян, система позбавлення виборчих прав відповідала одному із своїх призначень – утвердженню одностайності і односторонності всіх сторін життя громадян республіки і країни. Після виконання своєї функції, система позбавлення виборчих прав була відмінена Конституцією УРСР 1937 р.

Джерела та література

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К. – О., Вища школа. – 1990 г. – 204 с.; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.). – М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.). – М., МГУ, 1968. –

- 294 с.; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.). – М., 1957. – 411 с.; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 1921-1925. – Х., Вища школа. – 1989. – С. 25-49; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг.) – М., 1973. – 235 с.; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг.) – М., 1991. – 426 с.; ін.
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях конференцій і пленумів ЦК. У 2.т. – К., 1976. – Т 1. – С. 20.
 3. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Зб. докум. і матеріалів. – К.; 1963. – С. 255.
 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ) Ф.1, Оп. 20, А. 227, 462; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920гг) – Днепропетровск, док 260.
 5. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920гг) – Днепропетровск, док 16, С. 31.; ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 20, А. 44, А. 9.
 6. Конституція УСРР // Слісаренко А.Г.; Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С. 131-132; Радянська Україна. – 1927. № 1-2. – С. 5.; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) Ф. 3651, Оп. 1, Спр. 158, А. 3-4.
 7. Підсумки виборчої кампанії 1925-1926 рр. – Х., 1926. – С. 26; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) Ф. 3316, Оп. 20 Спр. 9921, А. 97-100, 114.
 8. Стенографічний відчит Х-го окружного з'їзду Рад Київщини. – К., Окрвиконком. 1927. – С. 498.
 9. Звіт Одеської міської Ради робітничих та селянських депутатів за час роботи ІХ скликання. Березень 1927 р. – грудень 1928 р. – О., Міськрада. 1928 р. – 167 с.
 10. Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Х., ЦСУ УСРР 1929 р. – 184 с.
 11. Красный горняк 1927. – 6, 11 февраля. Конституція УСРР. – Х., Наркомюст УСРР. 1929. – 28 с.
 12. Вісті 1928. – 24 жовтня. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. – Х., ЦСУ УСРР. 1929. – С. 35-36;
 13. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1930. № 50. – Ст. 523.
 14. Выборы в советы и состав органов власти в СССР в 1931 г. – М., Власть Советов. – 1931; Історія Української РСР у 8 т. – К., Наукова думка. 1977. т. 6 – С. 270.
 15. Вісті ВУЦВК. 1934 – 15 жовтня.
 16. Выборы в Советы в Союзе СРСР 1934-1935 г. – М., Власть Советов. 1935. – С. 9.

РОМАНЕЦЬ Н.Р.
доцент, кандидат
історичних наук

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Тема голодомору 1932-1933 рр. належить до пріоритетних напрямків сучасної української історичної науки, про що свідчить поява понад 7 тисяч монографій, збірників документів, спогадів, художніх творів, публіцистичних видань [1]. Детально досліджені такі сюжети проблеми, як причини і наслідки голодомору, роль репресій у здійсненні хлібозаготівель, зроблені перші спроби підрахувати кількість жертв. Але на жаль, поза увагою науковців залишилися морально-психологічні аспекти тих трагічних подій. Тому у пропонованій статті автор поставив за мету реконструювати суспільну атмосферу в українському селі у період 1932-1933 рр., охарактеризувати соціальні настрої населення, з'ясувати особливості поведінки і реакції людей на продовольчу скруту.

Перш за все, звернемося до оцінки селянських настроїв. Необхідно зазначити, що селянство розглядало голод як результат взаємодії кількох чинників, серед яких особливе місце займає колективізація. Найбільш повно ставлення до колективізації як однієї з причин голоду висвітлює селянський фольклор. Упродовж 1931-1933 рр. селяни склали численні частівки, приказки, прислів'я, вірші та пісні, які досить влучно характеризують становище колгоспного села. Із їх змісту випливає, що селяни вважали голод закономірним наслідком суцільної колективізації, оскільки остання здійснювалася шляхом примусу («Добровільно записався у колгосп і повісився»)[26, 22], руйнуючи традиційний селянський устрій і повністю спустошуючи село («Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні») [27, 341], а також формуючи специфічне ставлення до праці в колгоспах («А у СОЗі добре жить, один робить - сто лежить») [27, 415]. Селяни підкреслювали, що після колективізації на селі виникла парадоксальна ситуація, коли головною діючою особою в процесі виробництва став не селянин-трудівник, а начальник, як-то: уповноважений, голова колгоспу, бригадир («На кожний гектар-директор») [26, 22].

Закономірно, що під час голоду антиколгоспні настрої на селі значно посилювалися. Селяни вважали, що їх обдурили («Обіцяли багато, коли приймали в колективи, а тепер ми босі») [14, 15], а тому знову почали вимагати розподілу посівної площі й колгоспного майна, заявляючи, що «немає сенсу залишатись у колгоспі, бо ми не отримали хліба, хоча і працювали» [3, 62]. Навесні та влітку 1932 р. антиколгоспні настрої селян вилилися у численні виходи із колгоспів, розбори усупільненого майна й худоби, вимоги виділення озимих та ярових посівів. Так, у Дніпропетровській області в червні 1932 р. тільки у 17 колгоспах 5 районів колгоспники подали 269 заяв про вихід з них. А в Україні у 111 районах (475 колгоспів) надійшло 14055 подібних заяв. Водночас було розібрано чимало коней, корів, реманенту [2, 206].

Бажання колгоспників повернутися до одноосібного способу ведення господарства уособлювалося і в численних чутках, що поширювалися на селі в той період. За повідомленням ДПУ УСРР, в багатьох районах України навесні 1932 р. наполегливо мусувались чутки, що «наступив новий неп - куркулям повернуть землю й майно. За тими, хто вийде з колгоспів до 1 липня 1932 р., закріплять земельні ділянки на 25 років, а тих, хто не вийшов, прикріплять на довгі роки до колгоспів, які потім перетворять у радгоспи» [2, 207]. Селяни сподівалися, що найвище керівництво вже усвідомило неефективність колгоспів, а тому нібито пішло на їх ліквідацію. Так, у Магдалинівському районі на Дніпропетровщині колгоспники розповідали про те, що «приїхав Молотов і розігнав окремі колгоспи в Новомосковському районі», жалкуючи, що не заїхав до них: «Якби нам тільки слово сказали відразу розбіглись би» [3, 63].

Подеколи свої сподівання на ліквідацію ненависного колгоспного ладу селяни пов'язували з війною або тиском на СРСР з боку іноземних держав. Ширилися чутки про те, що «СРСР з Америкою веде переговори про розпуск колгоспів. Америка пропонує розпустити на 30 років, а СРСР погоджується на 15 років» [4, 15].

І все ж, як впливає із змісту селянських листів до центральних установ влади, фольклору та розмов, основну причину голоду вони вбачали в надмірних хлібозаготівлях, в ході реалізації яких у колгоспників та одноосібників вилучили весь хліб.

Особливу ненависть у селян викликала діяльність так званих «буксирних бригад», котрі використовувалися для прискорення хлібозаготівель в колгоспах, що відставали з виконанням плану. Руками цих уповноважених, які діяли здебільшого безжалісно й жорстоко, місцева влада відбирала останній хліб у селян. А відтак, саме їх діяльність знайшла відображення у численних селянських прислів'ях і частівках. Ось лише деякі з них: «Буксир ходить попід хати, щоб у людей хліб забрати»; «Буксир працює – селянин старцює» [27, 414].

З початком голоду ще більш посилилася напруженість у відносинах між містом та селом. У колгоспників дедалі виразніше формувалася думка про те, що голод спровокований самою державою, яка весь вилучений у них хліб вивезла до міст для задоволення потреб робітників і партфункціонерів: «М'ясо забирають, сало забирають, і все це постачають до міста, щоб міські не охляли, а мужик нехай гине», «У місті їдять білий хліб, консерви, а нам, селянам, нічого не дають, тільки і знають, що беруть» [3, 10]. Зауважимо, що такий погляд формувався через запровадження у місті карткової системи постачання робітників та забезпечення продовольчими пайками службовців. Навіть за таких складних умов, намагаючись уникнути соціального вибуху, партійне керівництво забезпечувало хлібом великі промислові центри.

Ще однією причиною голоду, на думку селян, стало вивезення хліба за кордон. Саме про це йшлося в багатьох селянських частівках, численних селянських розмовах, у ході яких висловлювалась версія про те, що більшовики вивезли хліб за кордон, щоб відкупитися від буржуазії, яка погрожує війною. Як зазначав мешканець с. Городище Нікопольського району Іван Гоц, «додатковий план хлібозаготівель дали тому, що Японія оголосила війну СРСР, і за хліб бажають помиритися» [5, 98].

Непоодинокими серед селян були й думки про те, що голод викликаний відвертою антиукраїнською політикою Москви. «З України Радянська влада сміється, - заявляли вони. - На Кавказі хліб, а у нас позабирали, і ми тепер голодні» [11, 20]. Зміцнювали селян у цій думці і листи, отримувані ними від близьких та знайомих із Сибіру, Уралу, Білорусії, котрі писали, що живуть добре. Підтверджували це й самі органи влади, які забороняли селянам залишати домівки, не давали довідок для виїзду. В ре-

зультаті у селян формувався усталений погляд, що «пропали вони тут, на Україні», що «в Москві та біля Москви там рай, а на Україні – ад» [15, 17].

Селяни нерідко порівнювали голод 1932-1933 рр. з подіями 1921 р. та робили висновок, що продовольча криза 1921-1923 рр. виникла через посуху, яка спричинила неврожай, тоді, як голод 1932-1933 рр. настав внаслідок свідомих дій влади – тотальної експропріації продовольства під час хлібозаготівельних кампаній. До того ж вони вважали, що в 1921 р. у голодуючих була можливість вижити, придбавши хліб на базарі, вимінявши його на цінні речі. Та й влада не відбирала продовольство у голодуючих. У 1932-1933 рр. селяни позбавили такої можливості. Тому мешканці Дніпропетровської області А. Коваль і П. Поліщук у листі до Й. Сталіна відзначали: «Зараз якщо хтось зможе приховати [хліб], то ... він їсть його як злодій, тому що якщо дізнаються, то з рук видеруть останній [шмат], накладуть [штраф], а потім розкуркулять» [15, 16].

Інакше причини «продовольчих труднощів» оцінювало місьцеве партійне керівництво. На його погляд, головними винуватцями голоду були самі селяни, які розкрадали хліб і погано працювали в колгоспах. Так, секретар Високопільського райпарткому повідомляв 1 квітня 1933 р., що всі голодуючі селяни колгоспу ім. Сталіна, які одужали після надання їм продовольчої допомоги, нібито заявляли: «Хоча б швидше піднятися на ноги й піти на роботу та працювати день і ніч, щоб наш колгосп був заможнішим за інших, тому що через те, що в 1932 р. ми погано працювали, дійшли до голодовки» [18, 92].

Неважко зробити висновок про те, що українське селянство досить точно оцінило причини голодомору 1932-1933 рр., зрозуміло їх сутність і відповідно відреагувало на тодішні події (хоч і в специфічній формі), що мало чим різниться від сучасних тлумачень трагедії 1932-1933 рр. в українській і зарубіжній історіографії.

У цьому контексті, гадаємо, не зайвим буде детальніше охарактеризувати загальну морально-психологічну атмосферу в українському селі, без чого навряд чи можлива адекватна оцінка селянських настроїв періоду голодного лихоліття. Її своєрідність можна визначити такими рисами. По-перше, це була атмосфера страху, ворожнечі, ненависті, що виникла в основному під впли-

вом масштабних репресій щодо селянства у ході хлібзаготівель 1931-1933 рр. Як відзначав автор одного з листів, надісланих на адресу ЦК ВКП(б), «терор населення...набув вже такого розмаху, що...ні в кого немає ніякої гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло і останню крихту з столу» [6, 42].

Не можна при цьому не враховувати і того, що голод викликав серйозні зміни у психіці людини. Канадський дослідник – професор М. Міщенко визначив їх таким чином: «Послаблена кора головного мозку втрачає контроль над дальніми центрами - місцями спадкових інстинктів. У результаті інстинкт їжі, що викликає велику активність людини, стає домінуючим і веде до змін свідомості. Цей інстинкт диктує нові закони поведінки й повністю трансформує духовні погляди людини. Родинні зв'язки губляться, зникають дружні почуття. Батько кидає сім'ю, яка розпадається. Діти, які особливо гостро сприймають і відчувають безпорадність своїх батьків, тікають» [25, 303]. Додамо до цього, що діти відчували не тільки психологічні зміни в системі родинних відносин, але і певну загрозу своєму існуванню, оскільки послаблення ясності розуму у їхніх батьків перетворювало нормальних у минулому людей на канібалів. У зв'язку з цим типовим є випадок, який наводить Р. Конквест: «В одній хаті було щось подібне до війни. Всі пильно стежили одне за одним. Люди перехоплювали крихти одне від одного. Жінка підіймалася на чоловіка, а чоловік на жінку. Мати ненавиділа дітей» [23, 288]. Фактично, як вказував Міщенко, мова йшла про своєрідний психоз, який виникав у голодної людини і був зумовлений специфічними фізичними і психологічними змінами в цілому.

У міру того, як посилювався голод, зростав і рівень злочинності серед населення області: вбивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять» [16, 31]. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у

квартирах колгоспників і в колгоспних амбарах. Крали «2-3 центнери продовольства, корів, телят, курей» [21, 658]. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі» [24, 83].

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливу увагу знесилених людей привертали будинки, у яких топили піч: «бо, мовляв, топить, то це значить – щось варить! І частенько залишена господарем хата була «ревізована» злодіями, а повернувшись до хати, господар не знаходив в печі свого борщу» [24, 83]. Тому деякі люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством» [16, 30].

21 липня 1933 р. виїздна сесія Дніпропетровського облсуду в с. Заплавці Магдалинівського району розглянула справу про крадіжку хліба у колгоспника Сліпка та замах на його життя. Як з'ясувалося на суді, 9 липня Новохрещений Павло і його сестра Ткач Параска залізли до садиби Сліпка, де було засіяно 0,4 га жита і почали зрізати колоски. Але Сліпко раптово повернувся додому і «захопив злодіїв на гарячому». Тоді Новохрещений звалив його на землю, насів на нього верхи, почав душити, а потім ножем різати горло. «Ткач тримала хлопця за руки, доки Новохрещений закінчив свою криваву справу, після чого злочинці кинули Сліпка, заткнувши йому рота його ж картузом, і вважали, що той уже мертвий» [22]. Через деякий час хлопець прийшов до тями, добрався до хати сусідів і розповів про все. За скоєний злочин Новохрещений Тарас і Ткач Параска були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Із матеріалів справи зрозуміло, що головною причиною такого злочину стало голодне лихоліття. Показово, що сам постраждалий був ще дитиною, але мешкав сам, тому що його батьки, як повідомляє газета «Зоря», недавно померли (ймовірно від голоду).

По-друге, є підстави кваліфікувати морально-психологічну атмосферу, яка панувала в той час на селі як атмосферу взаємної підозри. Житель с. Златоустівка Апостолівського району М. Дороненко згадує, що «люди один одному не довіряли: хто що знайде, ховає» [28, 27]. Головною причиною цього, скоріш за все, стала система інформаторів, сформована органами ДПУ.

Зміст переважної більшості розмов селян між собою, особливо, якщо вони носили антирадянський характер, ставав відомий чекістам, даючи привід для арешту неблагонадійної людини. До того ж органи влади всіляко стимулювали й насаджували систему доносів, використовуючи для цього, передусім, партійні, комсомольські й піонерські осередки, школу та інші установи освіти. Як показала практика, саме діти і молодь найлегше підпадали під вплив нової ідеології, а тому й ставали нерідко головними донощиками. Так, у Костромській сільраді Апостолівського району в березні 1932 р. учнів залучили до збору посівматеріалу. Спочатку вони пройшли селом з гаслом: «Забезпечити збір посівматеріалу на 100% і вдарити куркуля та його агентуру», а після походу почали «подавати заяви й виступати на зборах, вказуючи у кого і де прихований хліб. Внаслідок цього 17 березня на підставі заяви піонера-колгоспника Василя Поповича у селянина Ониська Федоренка у свинарнику викрили яму, в якій знаходилося 18 пудів пшениці. Цього учня на зборах премійовали костюмом» [8, 10].

Безумовно, використання дітей для доносів створювало напруженість у селянських родинах, вело до суперечок між ними та батьками. Наприклад, піонерку Оксану Фартушну, 11 років, з того ж Апостолівського району, яка проінформувала про захований хліб, побила спочатку мати, а потім і жертва доносу [8, 10].

І, нарешті, особливістю тодішньої морально-психологічної атмосфери на селі були зневіра й відчай селян. Як повідомляв у листі до Дніпропетровського обкому КП(б)У секретар Божедарівського райкому, «агітаційно-масова робота із подолання труднощів викликала серед колгоспників у більшості сіл району лише суцільну мовчанку, а місцями масовий жіночий плач» [9, 3]. На селі тоді найпоширенішими були слова: «Немає хліба, дайте хліба, ми голодуємо, від голоду попухли» [9, 3].

Голодні люди з апатією ставилися до життя, ставали байдужими до своєї долі: «Нам уже кінець», «Нас скоро закатують», «Ну вже робіть що-небудь, тільки скоріше – нам дітей тільки шкода, а ми вже готові» [13, 25]. Смерть стала для них буденним явищем. Нерідко люди сприймали її як звільнення від мук. Майже всі свідки трагедії у своїх спогадах згадують про тих, хто помер, як вони втратили своїх друзів, сусідів, близьких. Показо-

во, що за цих умов люди не дотримувалися прийнятого ритуалу похорон: померлих перевозили «як дрова», «ховали без домовин», у спільних ямах, до яких разом із померлими кидали і напівживих людей. Нерідко тіла померлих тривалий час залишалися непохованими. Іноді виснажені члени сім'ї ховали померлих де могли: «Колгоспниця Калатник артілі «Комінтерн» Новотроїцької сільради поховала свого померлого чоловіка у сусідній кулацькій хаті. Колгоспниця Соловей свою дитину поховала в сінях власної хати» [2, 478]. Ті, хто вижив під час голодомору нерідко повідомляють, що не знають де поховані тіла їх рідних.

Про рівень селянської зневіри свідчить і той факт, що у випадках «порушень ревзаконності» селяни часто відмовлялись апелювати до вищих установ, вважаючи цю справу безперспективною. На їх думку, органи юстиції, «суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою» [6, 42].

В цілому, морально-психологічна атмосфера на селі під час голоду була досить тяжкою для нормальної людини, серйозно впливаючи на формування селянських настроїв. Зокрема, зневіра мешканців села в спроможність та бажання існуючої влади знайти вихід із тієї складної ситуації призвела до посилення «антирадянських» настроїв селянства. Про ставлення селян до радянської влади, свідчать численні висловлювання як-то: «Хіба це влада. Зібрались бандити та обкрадають народ», «Доки влада буде здирати шкіру. Я не розумію, чого бажає радвлада» [3, 28; 18, 68]. Не м'якшими були і епітети на адресу представників державних установ. Це, мовляв, «яничари», «виродки», «сволочі», «кати» [5, 101].

У селян викликало обурення й те, що центр практично нічим не допоміг їм під час голоду, залишивши один на один з бідною. Публікації постанов про помилки та перекручення їх зовсім не влаштовували, їм вже не вірили, сприймаючи з певною долею іронії: «Вони хитрі, як тільки весна, то й постанови видають, що, мовляв, ми помилки робили, тепер їх виправляємо. Це нас дурять, щоб ми... робили, а прийде осінь, знову хліб заберуть, і тоді будемо голодувати, як у цьому році» [7, 30].

Під впливом цих постанов у селян складалося враження, що головними винуватцями їх бід були місцеві чиновники: уповноважені, голови сільрад і правління колгоспів, які не зрозуміли

дійсного змісту директив партії та уряду, а тому розкуркулювали і забирали хліб. За словами мешканця с. Боровківка Верхньодніпровського району, «в центрі сидять люди, які борються за правду, а тут, на місцях, сидять хулігани - все перекручують і ніде на них немає управи» [10, 7]. Думається, що такий погляд на місцеве керівництво відображає традиційну селянську віру в доброго царя і поганого поміщика. Звідси, певно, й зберегли вони віру в Леніна, до якого звертаються у своїх частівках:

Устань, Ленін, пробудись,
 На колгоспи подивись.
 Подивися на ворота.
 На воротах серп і молот,
 А по хатам-смерть і голод [7, 8].

Натомість головним винуватцем голоду селяни вважали Сталіна. «Якщо ми залишимося без хліба, - говорили вони, - то знаємо, хто вичавлює наші соки - Сталін-грузин. Ленін, коли вмирав, говорив: «Не пускайте його до влади, і так зрозуміло, що він зірве революцію й залишить народ голодним» [3, 63].

Щодо інших специфічних рис селянських настроїв, то необхідно звернути увагу на їх есхатологізм. Голод подібно колективізації сприймався селянством як глобальний катаклізм, про що свідчить велика кількість чуток про кінець світу, як, наприклад: «Це планом намічено і в Біблії написано, ось і збувається. Хто це перенесе, той і буде щасливий» [19, 35]. Причому з особливою силою ці чутки циркулювали у селах, де переважало сектантське населення. Зокрема, у с. Астраханка Терпінянського району, 80% якого склали сектанти-молокане, виникла чутка, що начебто 13 січня о першій годині дня учні та вчителі біля входу до школи бачили на небі надпис великими літерами: «На землю незабаром зійде Христос і буде всевишній суд» [3, 109]. Взагалі, ототожнення селянством голоду з кінцем світу було досить розповсюдженим явищем, зумовленим масштабністю цієї трагедії, яку було важко пояснити, виходячи лише з повсякденних, матеріалістичних категорій.

Критична ситуація, в якій опинилися мешканці села під час голодомору, примушувала їх вдаватись і до активних методів протидії владі: волинок, терору. Необхідно враховувати, що всі прояви селянського опору в той період були зумовлені суто еко-

номічними причинами і являлись здебільшого актами відчаю, спонтанними спробами захистити себе й зберегти життя своїх родин.

Зокрема, на Дніпропетровщині хвиля селянських волинок прокотилася в грудні 1931 р. - травні 1932 р., охопивши 10 сіл Павлоградського району: Тернівку, Варварівку, Ханделіївку, Чернявщину, Межеріч, Кіндратівку, В'язівку, Богданівку, Булахівку, Кочережки, села Запорізького, Божедарівського, Близнюківського, Межівського, Новотроїцького, Олександрійського, Великобілозерського, Синельниківського, Долинського, Велико-токмацького та Василівського районів [3, 85; 12, 9; 13, 5-6]. Ще дві волинки мали місце в грудні 1932 р. і лютому 1933 р.: с. Кринички Кам'янської сільради і с. Чумаки Томаківського району [17, 38]. Аналіз цих виступів дозволяє зробити висновок, що всі волинки відбувались за єдиною схемою. Колгоспники, серед яких переважали жінки, приходили до сільрад і вимагали хліба. В окремих випадках ці виступи супроводжувались пограбуванням колгоспних амбарів і розбором продуктів: хліба, зерна, картоплі (с. Богданівка, артіль «Правда» Васильківського району, с. Мар'ївка Запорізького району). Але переважно волинки, незважаючи на чисельність їх учасників, закінчувались безрезультатно. У більшості колгоспів брати було нічого, тому що все зерно вивезли на елеватор або на державні заготівельні пункти. Селяни ж далі вимог та погроз на адресу уповноважених і місцевого керівництва не йшли.

Поряд з волинками у розпал голоду мали місце напади селян на елеватори, заготівельні пункти, зерносховища радгоспів, обози, що перевозили хліб. У 1932 р. на Дніпропетровщині зафіксували 11 подібних нападів, у 1933 р. - 6. Як і під час волинок, їх ініціаторами виступали переважно жінки. Це, на наш погляд, можна пояснити як специфічними рисами характеру, психології жінок, їх високою емоційністю, так і звичайним інстинктом материнства, бажанням врятувати й захистити від голоду своїх дітей. Нерідко до «баб'ячих бунтів» та нападів підбурювали чоловіки, розраховуючи, що їх охорона, і представники владних структур у ставленні до жінок будуть більш лояльними й навряд чи застосують зброю. Принаймні їх значно рідше притягували до карної відповідальності за подібні дії.

Об'єктами нападів у 1932-1933 рр. були Куцівський елеватор у Долинському районі, Присянський у Васильківському, радгоспи «Переможець» Якимівського і с. Веселого Великобілозерського районів, де селяни діяли рішуче й наполегливо, хоча досягти бажаного не вдалося через міцну охорону зерносховищ [20, 1-2]. Мали місце випадки, коли селяни вдавались до нападів на «червоні валки», котрі возили хліб на елеватори. Найчастіше й не без успіху це вдавалося жителям сіл Новопраського і Долинського районів, розташованих поблизу Куцівського елеватора. За повідомленням ДПУ, у період з 16 по 19 січня 1932 р. тут було вчинено три напади на обози, що направлялись до Куцівки. На такі кроки селян штовхали голод, відчай, безвихідь [3, 61].

Як бачимо, селянські виступи під час голодомору 1932-1933 рр. не набули такого масового розмаху, як у період суцільної колективізації. Певною мірою це пояснюється тим, що селяни не вірили в успіх подібних акцій, маючи гіркий досвід невдалих волинок і збройного повстання 1930 р. До того ж, знесилені голодом, вони ставали неспроможними до активного опору.

Таким чином, аналіз нетрадиційних джерел: фольклору, анонімних листів, відозв, листівок, прокламацій, розмов, чуток тощо дає підстави зробити висновок про те, що голод сприймався селянством як результат примусової колективізації, хлібозаготівель, антиселянської, антиукраїнської та експортної політики держави, досить об'єктивно і точно віддзеркалюючи тим самим основні, справжні причини його виникнення. Особливістю доби голодного лихоліття стало посилення антиколгоспних настроїв серед селян, що знайшло свій вияв у вимогах і розборах усуспільненого майна, худоби, а також в численних чутках щодо можливості ліквідації колгоспного ладу. Причому вони не обмежувались пасивними проявами невдоволення, час від часу влаштовуючи волинки, напади на елеватори, заготівельні пункти тощо. Подібні дії носили здебільшого стихійний характер й зумовлювалися критичним станом сільського населення в умовах голоду.

Література

1. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: Бібліографічний покажчик/ Упоряд. Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. – Одеса, 2001.

2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 18 – Оп. 1. – Спр. 888.
4. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 86.
5. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 87.
6. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 90.
7. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 104.
8. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 109.
9. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 117.
10. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 145.
11. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 158.
12. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 262.
13. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 270.
14. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 330.
15. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 490.
16. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587.
17. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609.
18. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 703.
19. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 734.
20. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 799.
21. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.
22. Зоря. – 1933. – 26 липня.
23. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
24. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні// Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2.
25. Mischenko M. Mental and Physical Effects of Famine// The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. - Toronto, 1953.
26. Семенко Ю. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору// Вечірня година. - 1992. - № 6.
27. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал/ Упор. В. Маняк, Л. Коваленко. - К., 1991.
28. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. В 4 т. / За ред. о. Ю.Мищика. – К., 2004. – Т. 2.

КОСІНЕНКО О.В., асистент
БУРЛАКА О.В., вчитель історії
та правознавства Городищенсь-
кого економічного ліцею Горо-
дищенської районної ради Чер-
каської області

ТРУДОВИЙ ЕНТУЗІАЗМ НАСЕЛЕННЯ У ПОВОЄННИЙ **ВІДБУДОВІ УКРАЇНИ**

Історія минулої війни була, і, без сумніву, залишатиметься в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Війна, як подія, на багато десятків років залишається у пам'яті жителів країни. Біль втрат, проблеми повоєнного лихоліття іще довго тривожать і змушують науковців повертатися до цієї теми.

У своїй праці автори спробували проаналізувати події 1944-1953 рр., відбудову народного господарства країни, а саме роль трудового ентузіазму населення України у формі соціалістичного змагання у її повоєнному відродженні.

Історики, письменники і журналісти, керівні діячі країни та воєначальники вже в роки війни почали осмислювати і вивчати її події.

У вітчизняній науці склалася така періодизація історіографії війни: перший період – з 1941 по 1945; другий – перше повоєнне десятиріччя; третій – з другої половини 50-х до середини 80-х років. З 1985 р. розпочався сучасний період вивчення історії війни.

Протягом 1943-1945 рр. вийшло чимало журнальних та газетних публікацій, присвячених відродженню народного господарства республіки, відновленню радянських установ, партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій на визволених територіях України [1; 3; 4; 6].

Як правило, авторами таких праць були не фахові історики, а керівники окремих галузей народного господарства, партійні і радянські працівники тощо. Проте їх праці передають дух часу, містять безліч цікавих фактів і тим самим становлять неабияку цінність для дослідників історії війни.

В перше повоєнне десятиріччя українська історична наука розпочала систематичне і цілеспрямоване вивчення історії республіки 1941-1945 років. Так, вже в березні 1946 р. створена ще в 1942 р. при АН УРСР Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни розробила досить широку програму і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни [7, 8; 12, 85]. Наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Вона планувала видати найближчим часом 20-25 томів документальних збірників, які відображали б історію всіх областей України, підготувати більше 100 монографій з історії війни тощо [21].

Однією із найважливіших тем, якою займалася Комісія було відродження народного господарства республіки. При цьому переважна більшість публікацій носила партійний характер, їх головною метою була пропаганда авангардної ролі партії в досягненні Перемоги. Показовими в цьому контексті були праці, наприклад, О. Юрченка, який надавав великої уваги організації соціалістичного змагання у період відбудови.

В цьому ж історико-партійному ключі було підготовлено і видано цілу низку наукових досліджень актуальної в радянський період теми відродження народногосподарського комплексу України в 1943-1945 роках [2, 638; 17].

Із здобуттям Україною незалежності відбулося переосмислення багатьох історичних фактів. Але навіть тепер можна стверджувати, що соціалістичне змагання, було і залишається однією із яскравих сторінок історії. Незважаючи на велику кількість публікацій на цю тему у радянський період воно є все ж мало висвітленою темою. В усіх працях науковці того часу мало звертали увагу на соціальні умови, а про матеріальні стимули взагалі старалися не згадувати. Соціалістичне змагання розглядалося як “метод будівництва соціалізму і комунізму на основі широкого розгортання творчої активності та ініціативи трудящих, як ефективний засіб піднесення продуктивності праці, удосконалення виробничих відносин, виховання у трудящих комуністичного ставлення до праці” [11, 142].

Ідейні основи соціалістичного змагання заклав В.І.Ленін у працях “Великий почин”, “Чергові завдання радянської влади”,

“Як організувати змагання?” [18; 19; 20]. В.І.Ленін поділяв погляди К.Маркса на змагання як на явище об'єктивне, яке виникає між людьми в ході кооперації праці і сприяє зростанню індивідуальної продуктивності праці окремих осіб [24, 16]. В організації змагання В.І.Ленін вбачав можливість кожного проявити творчість у справі соціалістичного будівництва. Концепція соцзмагання, склавшись до 1929 року, проіснувала майже без змін близько шістдесяти років. Згідно з нею, соціалістичне змагання – це метод будівництва соціалізму, що ґрунтується на свідомому ставленні трудящих до праці, що є основою соціалістичної свідомості. Оскільки в системі заохочення учасників змагання перевага надавалася заходам громадського, а не матеріального заохочення, то, з точки зору сучасних підходів до радянської історії, можна говорити про дію в СРСР морально-етичної концепції соцзмагання як засобу позаекономічної мотивації праці трудящих.

На різних етапах розвитку радянського суспільства перед соцзмаганням та його учасниками ставилися конкретні завдання, які вирішувалися через розгортання різних форм змагання.

Важливого значення моральному фактору активізації трудової діяльності народу надавалося на початковому етапі відбудови зруйнованого Великою Вітчизняною війною народного господарства УРСР у 1943-1945 роках. Справа була не з легких, адже протягом 1941-1944 рр. смертоносна хвиля війни двічі прокотилася територією України, забравши 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. чоловік було силоміць вивезено до Німеччини; 10 млн. чоловік втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. До перерахованих збитків слід віднести і те, що в Україну на повернулася значна кількість евакуйованого устаткування та робітників. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки становили 285 млрд. крб. [5, 353].

Зрозуміло, що в умовах повоєнних нестатків проблема економічної мотивації праці не стояла. Єдиним стимулом для трудящих було прагнення якнайшвидше відновити народне господарство, що мало б своїм результатом зростання добробуту населення. Використовуючи патріотичний підйом населення державне керівництво спробувало вирішити проблему мобіліза-

ції трудових ресурсів шляхом організації соцзмагання. Оскільки змагання оголошувалося головним методом соціалістичного будівництва, то проводилася широка агітаційно-пропагандистська кампанія по залученню до змагання якомога більшої кількості учасників.

У процесі відбудови економіки УРСР першорядне значення надавалося відродженню вугільної промисловості Донбасу. Він на завершальному етапі війни включився у забезпечення країни паливом і металом. Відновлювальні роботи проходили в умовах патріотичного підйому, який використовувався партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями для розгортання соціалістичного змагання. Проводилася широка пропагандистська робота, підсумки змагання детально вивчалися. Щодо кращих робітників застосовувалася практика громадських заохочень. У Донбасі робітникам основних професій, що виконували місячну норму не менше ніж на 150% Наркоматом вугільної промисловості СРСР і ЦК профспілки Донбасу присуджувалося почесне звання "Майстер вугілля в дні Великої Вітчизняної війни" [8, 88]. Такі заходи сприяли піднесенню трудової активності робітництва, особливо молоді. Соціалістичне змагання за завоювання звання "Майстер вугілля в дні Великої Вітчизняної війни" широко розгорнулося саме серед молоді. Так, в 1944 році сімсот юнаків і дівчат Ворошиловградської області завоювали його [8, 89].

Загалом у результаті проведеної організаційної роботи в українській частині Донбасу, наприклад, змаганням було охоплено 3/4 всіх гірників, 73% трудящих підприємств чорної металургії [13, 464-472]. Не зважаючи на те, що досить часто підхід до організації змагання був формальним, реальні ініціативи були вагомим внеском у розвиток народного господарства республіки. Так, у березні 1944 р. в соцзмаганні брали участь 2791 бригада комбінату "Сталінвугілля" і 903 бригади комбінату "Ворошиловградвугілля". Одним із результатів того, що кожен забійник виконував не менше двох норм, було те, що видобуток вугілля на відроджених і заново збудованих шахтах Донбасу з травня 1943 р. по травень 1944*р. виріс у 7 разів [13, 463]. Трудовий героїзм мав відчутні наслідки: до кінця війни в Донбасі було відновлено 123 основні (великі) і 506 середніх і малих шахт. Вони в 1943 - 1945 рр. дали 50 млн. тонн вугілля. В українській час-

тині Донбасу в кінці війни добувалося в середньому 90 тис. тонн вугілля на добу, що складало 38,5 % довоєнного видобутку [5, 464-465].

Не менш важлива роль відводилася соцзмаганню у налагодженні роботи інших галузей народного господарства. На підприємствах чорної металургії за дострокове виконання виробничих планів змагалися 48700 новаторів і 54111 ударників виробництва. Близько 10 тис. молоді було об'єднано в комсомольсько молодіжні бригади. Результати соцзмагання у цій галузі були такими: в 1943-1945 рр. відновлені підприємства дали близько 4,8 млн. т коксу і 2252 тис. т чавуну, 1880 тис. т сталі, 1322 тис. т прокату чорних металів і труб, більше 4,7 млн. т залізної руди [13, 471].

Організації соцзмагання приділялася значна увага і у налагодженні ефективної роботи всіх видів транспорту і зв'язку. Зокрема, працівники транспорту і зв'язку України брали участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні на транспорті, були авторами різних патріотичних починів. Так, колектив Сталінської залізниці став ініціатором змагання за оборот вагонів і паровозів, покращення використання рухомого складу. Він був також учасником змагання між робітниками під'їзних шляхів заводів і фабрик та залізничниками за скорочення простоїв вагонів [13, 476]. За підсумками соцзмагання колектив Сталінської залізниці шість разів нагороджувався перехідним Червоним прапором ДКО [13, 477].

Важливою ділянкою відбудовних робіт у Радянському Союзі було сільське господарство. Перед селянами ставилося завдання нарощування продукції рослинництва і тваринництва, так необхідної для Червоної Армії. Для налагодження мотивації зростання трудової активності знекровлених війною селян радянське керівництво використовувало ідею соціалістичного змагання. З метою заохочення та підтримки трудових починів 25 травня 1944 року ДКО прийняв постанову "Про Всесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, МТС, районів, областей, країв і республік за високий урожай і підвищення продуктивності колгоспного тваринництва в 1944 році". Для переможців було встановлено десять перехідних Червоних прапорів ДКО для областей, країв, республік і тридцять – для районів [13, 486]. Щоб гарантувати масовість змагання, партійні організації УРСР розго-

гнули широку агітаційно-масову роботу по проведенню соцзмагання. У результаті проведеної агітаційної кампанії українські селяни стали учасниками Всесоюзного соціалістичного змагання за дострокове виконання державних зобов'язань і понадпланову задачу хліба у фонд оборони. У рамках цього змагання в жовтні 1944 р. українські селяни взяли зобов'язання достроково виконати державний план хлібозаготівлі і до 4 листопада здати поверх плану в фонд оборони 15 млн. пудів зерна [13, 491]. У результаті до фонду Червоної Армії з урожаю 1944 р. було здано понад 33 млн. пудів зерна [9, 34]. До залучення у соцзмагання все більшої кількості селян докладали значних зусиль зміцнені після війни партійні та радянські керівні органи. У результаті проведеної роботи в республіці у 1947 році змаганням були охоплені 541 район, більше 24860 колгоспів, 374 радгоспів, 982 МТС [5, 356].

Колгоспники з Київщини А.Д.Кошова, Є.С.Хобта стали ініціаторами змагання за відродження трудової слави п'ятисотенниць. Зразки високої продуктивності праці показувала тракторна бригада Старобешівської МТС Сталінської області, очолювана П.Н.Ангеліною. Вона виконала в 1945 році план тракторних робіт на 172,5 % [14, 45]. Трудові почини передовиків використовувалися для популяризації ідей соціалістичного змагання з метою мобілізації якомога більшої кількості продовольчих ресурсів для потреб держави. Для відзначення передовиків, як завжди, використовувалися засоби, передусім, громадського заохочення. Так, за перевиконання плану хлібозаготівель 1944 року уряд нагородив 872 партійних і радянських працівників України та уповноважених заготівельних органів орденом Вітчизняної Війни I ступеня, 543 чоловіки - орденом Вітчизняної війни II ступеня [9, 35].

У 1945 р. із завершенням воєнних дій у Європі для СРСР важливим завданням постало здійснення переходу економіки держави, у тому числі і України на мирні рейки, підняття з руїн міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів, залізниць і засобів зв'язку тощо. Широка програма розвитку господарства УРСР була викладена в "Законі про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства Української РСР на 1946 - 1950 роки", прийнятому в серпні 1946 року восьмою сесією Верховної Ради УРСР [5, 354]. Планом ставилося завдання дове-

сти обсяг промислового виробництва в кінці п'ятирічки до 103% порівняно із 1940 роком. До 1950 року планувалося виробляти 9,7 млн. т чавуну, 8,8 млн. т сталі, 86,1 млн. т вугілля [5, 354].

Завдання були грандіозні, однак ситуація в УРСР була вкрай тяжкою. Це було зумовлено тим, що повернення промислових потужностей, евакуйованих з України в роки війни не передбачалося, тому в багатьох випадках доводилося починати практично з самого початку. Давалося взнаки і дискримінаційне фінансування відбудови української економіки: протягом 1946 – 1950 рр. УРСР отримала лише 19% капіталовкладень, тоді як збитки України від війни становили 42% загальносоюзних [13, 181-182]. Гостро стояла проблема трудових ресурсів. Вирішувалася вона шляхом першочергового забезпечення робочою силою промисловості. Одним із методів розв'язання цієї проблеми стали примусові трудові мобілізації робочої сили, головним чином із сільської місцевості [15, 366].

Ще складнішою була ситуація на селі. На кінець 1945 року в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС. В організаційно-господарському відношенні вони ледь-ледь житотіли. Колгоспники отримували символічну платню за трудовими, пенсійне забезпечення було відсутнє, більшість з них були на становищі кріпосних, не маючи паспортів. Важким лихом став для значної частини українських селян голод 1946-1947 років [15, 374-376; 13, 355].

Говорити про економічні стимули до підвищення продуктивності праці у такій критичній ситуації не доводиться. Єдиним виходом із становища в умовах повоєнних нестатків радянське керівництво традиційно визначило соціалістичне змагання. Воно мало стати проявом високої класової свідомості радянського народу і непорушної переконаності у правильності політики партії, яка "надихала на трудові подвиги". Для партійного керівництва соцзмагання стало методом мобілізації трудового населення на успішне виконання програми відновлювальних робіт.

З метою посилення моральної мотивації трудової активності народу була проведена величезна масово-політична робота серед трудящих. Здійснювалась вона відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 27 березня 1946 року "Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям

закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки". Партійні, профспілкові і комсомольські організації повинні були систематично роз'яснювати всім трудящим, що "від напруженої і самовідданої праці кожної радянської людини на своєму посту в наступній п'ятирічці залежить успішне виконання п'ятирічного плану, дальше зміцнення могутності соціалістичної держави і підвищення матеріального добробуту радянських людей" [23, 152]. Серед агітаційно-роз'яснювальних заходів пропонувалися збори міських і районних партійних активів та збори первинних парторганізацій, збори трудящих на виробництвах, в наукових установах і навчальних закладах, лекції, доповіді, бесіди (тематика додавалася) [23, 152-153]. Результатом проведеної роботи мало стати розгортання соціалістичного змагання трудящих за якнайшвидшу відбудову господарства, за неухильне підвищення продуктивності праці, успішне здійснення п'ятирічного плану [16, 50].

Посилення ідейно-виховної роботи в масах у поєднанні з реальним, повсякденним ентузіазмом людей, їхньою готовністю до самопожертви, безумовно сприяло підвищенню трудової активності народу. Загалом, за даними радянської історіографії, кількість учасників соцзмагання неухильно зростала і на кінець 1948 року становила вже 90 % робітників і службовців [25, 65]. Така масовість розглядалася як прояв високої класової свідомості радянського народу і непорушної переконаності у правильності політики партії, що надихала на трудові подвиги. Однак сьогодні можна з упевненістю сказати, що діяльність ініціаторів трудових змагань була проявом, насамперед, бажанням якнайшвидшого подолання повоєнної розрухи та безумовної віри у краще майбутнє.

В авангарді, як завжди йшли робітники важкої промисловості. Наприклад, металурги Макіївського металургійного заводу ім. С.М.Кірова навесні 1946 року у відповідь на заклик партії розгорнути Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання четвертої п'ятирічки виступили через "Правду" з ініціативою почати змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану [13, 60].

Поширилась в Україні така форма як змагання за колективний стаханівський труд. На початку 1948 року на колективну стаханівську працю перейшло 1265 дільниць і 960 цехів підприємств Сталінської, Ворошиловградської, Харківської і Дніпропетровської областей [10, 52].

Яскравими прикладами ударного підходу до праці на селі стала ініціатива в'язальниць снопів – тисячниць Т.Самовар, М.Огражко, С.Герасименко та ланкової Е.Гопкало з колгоспу ім. 20-річчя Жовтня Бориспільського району на Київщині, які вирішили відродити славу п'ятисотенниць. Звання Героїв Соціалістичної Праці за результатами змагання буряководів отримали ланкові С.Д.Виштак, О.К.Диптан, А.Д.Кошова, М.Г. Лисенко [13, 95].

Отже, використовуючи сприятливу ситуацію, державне керівництво як головний мотив підвищення трудової активності народу використало патріотичний підйом населення, готового на самопожертву заради швидкого відродження країни. Надія на те, що із завершенням відбудови держава стане нарешті на шлях стабільного економічного поступу і зростання добробуту трудящих, була могутнім стимулом підвищення продуктивності праці у відбудовний період. Попри всі труднощі, зазначеного п'ятирічним планом рівня промислового виробництва досягли в IV кварталі 1949 року. Обсяг валової продукції промисловості УРСР у 1946 – 1950 рр. збільшився у 4,4 рази і перевищив рівень 1940 року на 15 % [5, 354]. В основі цього успіху нині розглядаються два фактори. Перший – це здатність централізованої системи управління до швидкої мобілізації внутрішніх ресурсів у критичні моменти. Іншим засобом успішного виконання програми відновлювальних робіт стало соціалістичне змагання як прояв ентузіазму народу та метод мобілізації трудової ініціативи народу. Але на нашу думку, головним було бажання людей налагодити мирне життя, якнайшвидше відбудувавши країну.

Загалом, вивчення даних соціалістичного змагання періоду відбудови дає можливість зробити висновок, що його метою було залучення якомога ширших верств населення до виконання поставлених наслідками Великої Вітчизняної війни завдань. Рушійною силою змагання у зазначений період була свідомо самовіддана праця українців в ім'я відбудови мирного життя. Враховуючи особливості даного часу, можна з упевненістю сказати, що учасником соцзмагання був кожен, хто самовіддано працював у промисловості чи сільському господарстві і усвідомлював загальнонародні інтереси.

Список використаної літератури

1. Абакумов Е. Возрождение Донбасса // Славяне. – 1944. – № 12;
2. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. / За ред. П.П. Панченка. – К., 2000. – 908 с.
3. Бибииков Л. Восстановление предприятий лёгкой промышленности на Украине // Лёгкая промышленность. – 1944. – № 1-2;
4. Валуев В. Відбудова народного господарства на Україні // Агітатор. – 1944. – № 7;
5. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. Історія України: нове бачення / Під. ред. В.А. Смоля. – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.
6. Гаевой А. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. – М., 1944;
7. Гак Д. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1946. – №4. – С. 5-9;
8. Гордеев А.Ф. Діяльність комсомольських організацій республіки по відродженню шахт Донбасу (1943-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 80-90.
9. Данилюк М.З., Сікорський В.Б. Комуністична партія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 27-35.
10. До нових висот у соціалістичному змаганні (Матеріали "круглого столу") // Український історичний журнал. – 1985. – № 8. – С. 15-74.
11. Енциклопедія народного господарства Української РСР. – К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – Т. 4. – 593 с.
12. Заводы и фабрики на оборону Родины. – М., 1944;
13. История Украинской ССР: В 10-ти т. / АН Украинской ССР. Институт истории, – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 8.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – 639 с.
14. Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. // Український історичний журнал. – 1975. – № 12. – С. 34-47.
15. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. – К.: Райдуга, 1992. – 511 с.
16. Кожукало І.П. Комуністична партія – організатор соціалістичного змагання на Україні в 1946-1952 рр. // Український історичний журнал. – 1985. – № 8. – С. 50-54.
17. Кучма И.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины (1943-1953 гг.). – Днепропетровск 1957. – 80 с.

18. Ленін В.І. Великий почин // Збірник творів В.І.Леніна. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. – С. 324-344.
19. Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади. – К.: Політвидав України, 1978. – 187 с.
20. Ленін В.І. Як організувати змагання? // Збірник творів В. І. Леніна. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. – С. 230-238.
21. Литвин К. Массово-политическая работа в освобождённых районах Луганской и Харьковской областей Украины // Пропагандист. – 1943. – № 15-16;
22. Мельников Л. Донбасс восстанавливается // Партийное строительство. – 1944. – № 10.
23. Постанова ЦК ВКП(б) "Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки" // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). Пер. з 8-го рос. вид. – Т. 6. 1941 – 1954. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 151-154.
24. Сиволоб Ю.В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність: [1929 р.] // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С.14-25.
25. Шаталіна Є.П. Стаханівський рух і якісні зміни у складі робітничого класу УРСР // Український історичний журнал. – 1985. – №8. – С. 93-101.

КОСІНЕНКО О.В., асистент
ФІНГЧЕВА В.А., працівник
музею історії КДПУ

ПОЧАТОК ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ (на прикладі Криворізького державного педагогічного інституту)

Одразу ж після визволення тимчасово окупованої німецько-фашистськими військами території України налагоджувалась робота державних установ, шкіл, педагогічних навчальних закладів. Тільки протягом 1943/44 навчального року відновили роботу педагогічні і вчительські інститути, педагогічні училища в Києві, Полтаві, Ніжині, Черкасах, Запоріжжі, Херсоні, Донецьку, Миколаєві, Одесі. У другій половині 1944 року відновлює роботу і Криворізький державний педагогічний інститут, де у жовтні 1944 року студенти приступили до занять [2].

Довоєнний навчальний корпус інституту був знищений і відбудові не підлягав, тому навчання почалося у приміщенні однієї з міських шкіл. Як згадує студент мовно-літературного факультету 1945-49 рр. Є.І.Федорцов: „Условия для учебы были сложные: занимались мы в классе, который освещался одной небольшой лампочкой; сидели за столами, сколоченными из досок и на таких же скамейках. Помещение плохо отапливалось. В библиотеке не было даже минимума нужных для учебы книг и пособий. Все это на фоне послевоенной разрухи, жестокого голода 1947 года. Нам, студентам, приходилось самим ремонтировать учебные здания, общежития, часто выезжать на работы в окрестные колхозы...” [2].

У вирішенні питань, пов'язаних з відбудовними роботами у галузі вищої школи, керівництво навчальних закладів спиралося на постанову РНК УРСР від 1 серпня 1944 року "Про забезпечення підготовки вузів Наркомосвіти УРСР до 1944/45 навчального року", відповідно до якої державні та господарські органи повинні були вживати заходи на допомогу вузам [7, 267].

Та і самі навчальні заклади України, переборюючи труднощі воєнного часу проводять велику і різносторонню роботу.

Після навчальних занять колективи викладачів та студентів відбудовують навчальні приміщення, ремонтують меблі, обладнують студентські гуртожитки і їдальні тощо.

Більш повну та достовірну картину розгорнутої в той час педагогічним колективом Криворізького педінституту роботи по відбудові допоможуть отримати записи у Книзі наказів по інституту періоду 1944/45 років.

Наказ №13 від 25/VI-44р. "Про відновлення ботанічного саду"

Наказ №14 від 25/VI-44р. "Про підготовку бібліотеки до нового навчального року"

Наказ №15 від 25/VI-44р. "Про регламент роботи співробітників інституту"

Наказ №16 від 25/VI-44р. "Про організацію форми допоміжного господарства"[1].

Згадані вище документи підписані виконуючим до липня 1944 року обов'язки директора Криворізького педінституту – Кирилом Ксенофоновичем Фасулаті. Надалі виконання цих обов'язків покладається на Олександра Юхимовича Шумейка – старшого викладача, завідуючого кафедрою педагогіки КПІ. Під час його перебування на цій посаді вирішувалась низка невідкладних завдань по відновленню роботи вузу.

У вересні 1944 року вирішувалось питання про повернення архівів Криворізького педінституту з Дніпропетровського університету.

Згідно §1 наказу №41 від 2I/VIII-44р. представника КПІ було відряджено до м. Ворошиловограду (нині м. Луганськ) "ДОНПРОМУГОЛЬ" для забезпечення вузу вугіллям.

Успішно вирішувалося питання забезпечення вузу навчальними посібниками. З приводу закупки експонатів для зоологічного кабінету було виписано два відрядження. Перше – у серпні 1944 року до Новоросійської біологічної станції. Друге – у лютому 1945 року – з приводу закупки до Знаменського лісництва. У травні 1945 року представник Криворізького педінституту перебував у відрядженні у м. Короп (станція Алтинівка), на крохмальному заводі з приводу заготовки картоплі та у м. Дніпропетровську (Укркнигакультторг) по питанню придбання зошитів та канцприладдя згідно наряду УВШ при СНК УРСР за №16 [2].

На той час, а саме з 30 жовтня 1944 року на посаду директора Криворізького педінституту та завідуючого кафедрою хімії був призначений Терентій Федорович Горб [1].

Матеріально-технічним забезпеченням інституту всім необхідним займалися представники нечисленного штату господарської частини. Серед представників допоміжного господарства: розсильна, їздовий-конюх, робітники поля та огорода, майстер та дві швачки кравецької майстерні, агент по постачанню. Всі перевезення здійснювались двома упряжами по п'ять коней у кожній. Поступово господарство інституту поповнюється автомобілем. Так у документах кінця 1945 року зустрічається згадка про шофера-механіка та машину.

Охопити весь обсяг відбудовчих робіт працівники господарської частини були не в змозі, тому часто до цього залучалися студенти і викладачі. Свідчення тому збереглися у документах тих часів. Пропонуємо витяги деяких із них (мова оригіналу збережена):

Наказ № 95-а від 13. 01. 1945 р.

„За активну участь у зборі коштів на застеклення вікон учбового корпусу виношу подяку студентам усіх факультетів учительського та педагогічного інститутів.”

Приказ № 165 от 19. 07. 1945 г.

„В целях улучшения своей собственной материальной базы, на основании распоряжения Наркомпроса УССР «Об использовании студентов во время летних каникул» приказываю: Каждый студент обязан отработать на подсобном хозяйстве института, на ремонте учебного корпуса, в ботаническом саду по 20 трудодней, после чего будет предоставляться отпуск...»

Наказ № 32 від 15. 10. 1946 року повідомляє про організацію на кожному факультеті трудової бригади (по 10 осіб) для пошвидшення відбудови студентської їдальні у позаучбовий час.

Наказ № 43 від 06. 11. 1946 року вміщує оголошення подяки викладачам і студентам (56 осіб) за уміле поєднання навчальної роботи з роботою по відбудові студіядальні і гуртожитку педінституту [1].

Однак головним завданням, на вирішенні якого зосередили свої зусилля викладацький склад Криворізького педінституту у перші повоєнні місяці – підготовка кваліфікованих вчительських кадрів, гостра нестача яких виникла внаслідок війни.

За період 1942/43 років фактично не поповнювались ряди освітян. З лютого 1942 р. у Казахстані працював Об'єднаний український (Київський і Харківський) університет. Також освітян готували евакуйовані Одеський університет, Одеський та Ворошиловградський педінститути, які підготували всього 406 вчителів для школи. На кінець 1943/44 навчального року в школах республіки не вистачало 34 788 вчителів [3, 519].

Для виходу з цього критичного становища та відповідно з наказом ВКВШ при вузах починають працювати підготовчі курси, на які дозволялося зараховувати осіб з повною середньою освітою, а також тих, хто закінчив 9 класів до 1 січня 1942 року, але при умові складання ними екстерном іспитів за 10 клас [4, 146].

Наказом від 22/VI-44р. по Криворізькому педінституту був затверджений склад викладачів підготовчих курсів КПІ, кількісний та особовий склад слухачів /поіменно/: всього шість груп і 161 особі. Деканом підготовчих курсів Криворізького педінституту став Л.Д. Ахрамович. На початку серпня 1944 року дирекція КПІ відрядила свого представника до міст Марганцю і Маріуполя для набору студентів до Криворізького державного педінституту.

Незважаючи на те, що прийом студентів збільшився у вузах республіки, спостерігався значний відсів. Це було пов'язано з цілим рядом причин: складні матеріально-побутові умови, недостатньо якісний відбір при прийомі до інституту, а також слаба виховна робота в деяких вузах. Зважаючи на це, уряд вживав відповідних заходів щодо вирішення існуючих проблем, зокрема першої з перелічених. Як засвідчує наказ №92 по Криворізькому педінституті від 30/XII-44р.: "Згідно розпорядження РНК СРСР від 2 жовтня 1940 року звільнити від плати за навчання за I півріччя 1944/45 навчального року таких студентів: утриманці пенсіонерів, інваліди Великої Вітчизняної війни, матеріально незабезпечені, сироти, сім'ї (дружини) червоноармійців, дочка (син) інваліда, діти батьків, що знаходяться у трудовій армії, утриманці рядового складу, дружина, загиблого на фронті" [1].

Зауважимо на факті, що відновлення роботи інституту відбувалося в атмосфері воєнної готовності. Так, у наказі №83 від 9/XII-44р. по Криворізькому педінституту віддавалось розпорядження про створення групи самозахисту згідно постанови РНК УРСР за № 200 та на підставі розпорядження Голови Криворізького райвиконкому від 30/XI-44р. за №4.

Група самозахисту була створена з метою виконання заходів протиповітряного захисту на об'єктах інституту у такому складі:

- начальник групи самозахисту;
- ланка охорони порядку та спостереження;
- медично-санітарна ланка;
- пожежна ланка;
- аварійна-відбудовна ланка;
- протихімічна ланка;
- ланка по роботі у сховищі.

А у квітні 1945 року зі студентів, що проходили військову підготовку, дотримуючись принципу розподілу студентів по факультетах було створено дві стрілкові роти чотирьохвзводного складу. Цей факт підтверджує наказ №128 від 20 квітня 1945 року з посилкою на причину: "На основани постановлений Военного Совета Харьковского Военного округа № 015 от 9/III-45р. в целях подготовки действий студентов в качестве бойца и привития навыков в командовании отделением и взводом, а также в целях внедрения дисциплины и порядка...."[1].

Навіть привітання дирекції інституту до 1-го травня, висловлене у наказі №131 від 29/IV-45р. було пронизане духом воєнних часів: "Товариші студенти, науково-педагогічні робітники, адмін-техперсонал! Вітаю вас з святом 1-го Травня, Днем огляду бойових сил трудящих, що ведуть боротьбу проти німецько-фашистських загарбників." Цей документ також вміщував подяку за сумлінну роботу викладачам, помічникам директора по навчальній та науковій роботі, працівникам ботанічного саду, лаборантам, студентам. Були відмічені цим наказом і кращі студенти.

Вагомим підтвердженням відродження духу людей, що звільнилися від німецької окупації була діяльність при інституті хорової капели. Про її роботу дирекція вузу у згаданому вище наказі відгукується так: "За активну участь у загальноінститутській художній самодіяльності виношу подяку учасникам хорової капели, керівнику художньої самодіяльності т. Горбачову М.М. та індивідуальним виконавцям співу та художнього слова"[2].

Та головні сили та увага педагогічного та студентського колективу Криворізького педінституту зосереджуються на навчальній, науковій, методичній роботі.

Чітко розробляються основні напрямки роботи, всіх підрозділів вузу в зимову іспитову сесію 1944/45 навчального року - першої повоєнної сесії у Криворізькому педінституті. Згідно наказу №98 та на підставі розпорядження УВШ НКО від 15/ 45р. за №8/08 були встановлені терміни завершення занять у 1-му повоєнному семестрі, терміни міжсеместрової перерви та терміни проведення зимової сесії по педагогічному та учительському інститутах.

За наслідками зимової сесії був затверджений наявний склад студентів та стипендіатів, де кількісний склад студентів становив 401 особу, з них 348 стипендіатів. Крім того троє студентів отримували стипендію ім. Сталіна (підвищену).

Дирекція вузу всі свої зусилля зосередила у напрямку відновлення навчальної роботи у вузі у повному обсязі. Свідченням цього є і інформація, що міститься у наказі №121 від 28/III-45р. Тут затверджуються терміни та місце (СШ 20 та СШ №25) проведення педагогічної практики студентів II курсу літфаку учительського інституту, III курсу фізмату та природничого факультету педагогічного інституту. А також були призначені викладачі, які керували роботою студентів під час проходження практики.

Документи Криворізького педінституту тих часів засвідчують і про відновлення наукової роботи викладачів вузу, а саме ухвалення дирекцією інституту пропозиції редакційної колегії про видання чергового тому наукових записок викладачів КПШ до річниці визволення міста Кривого Рогу від німецьких загарбників.

Одним з проявів надання методичної допомоги колективом КПШ школам міста є направлення викладачів вузу по домовленості з міськВНО для використання по спеціальності в школах Криворіжжя.

У травні 1945 року викладачами Криворізького педінституту була розгорнута профорієнтаційна робота серед випускників шкіл нашого міста: школи №20, №25, Ленінської школи, Жовтневої школи, школи Карла Лібкнехта. Згодом ця робота розширює свою географію: "...командирувати до П'ятихатського району для проведення роботи з випускниками середніх шкіл по питанню набору студентів до інституту на 1945/46 навчальний рік [1].

Внаслідок різкого зменшення абітурієнтів з числа юнаків вузівські колективи добиваються збільшення прийому дівчат. Якщо у 1940/41 навчальному році їх доля складала 58%, то на початку 1942/43 навчального року – 17%. Саме таким залишився відсоток жінок серед студентів і в 1945/46 навчальному році [4, 158].

На кінець 1944/45 навчального року у Криворізькому педагогічному інституті навчалося близько 400 студентів, працювало 34 викладача [2]. У 1945 році відбувся перший повоєнний випуск інституту – 88 осіб (33 – по педагогічному, 52 – по учительському) [6].

Як видно з вищенаведеного вища педагогічна освіта на Криворіжжі, хоча і повільно, відроджувалася. І хоч основні сили держава спрямовувала на відбудову важкої промисловості, завдяки самовідданій праці студентів та викладачів вже у перші повоєнні роки було досягнуто значних результатів.

Список використаної літератури

1. Матеріали архіва Криворізького державного педагогічного інституту.
2. Матеріали експозиції та фондів музею історії Криворізького державного педагогічного університету.
3. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945 / За ред. П.П. Панченка. – К., 2000. – 908 с.
4. Варгатюк П.Л. Криворіжжя. Путівник. – Дніпропетровськ. Промінь, 1969. – 165 с.
5. Криворізькому державному педагогічному університету – 70 років. / За заг. редакцією проф. Буряка В.К. – Кривий Ріг. – 2000.
6. Криворізькому державному педагогічному університету – 75 років. / За заг. редакцією проф. Буряка В.К. – Кривий Ріг. – 2005.
7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967 роки. – К.: Радянська школа, 1967. – с. 265-281.
8. Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Под ред. проф.Ф.Б. Комалы. – М.: Высшая школа, 1980.
9. Хазан А.В. Из истории развития народного образования в Кривбассе. – Кривой Рог. – 1967.

ЧИРВА Ю.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

БЕРЛІНСЬКІ КРИЗИ 1948-1949 рр. і 1961 р.: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

«Холодна війна», яка протягом майже всієї другої половини ХХ ст. визначала характер міжнародних відносин, ще й досі привертає до себе увагу дослідників. Глобальне протистояння двох суспільно-політичних систем призводило до активного протиборства Сходу і Заходу в різноманітних сферах – економічній, зовнішньополітичній, науковій, ідеологічній. Проте найбільш небезпечним для людства було їх військово-політичне суперництво, яке в ряді регіонів вилилося в збройні конфлікти і війни. Так було в Кореї, у В'єтнамі, на Близькому Сході. Заручником імперських амбіцій Москви і Вашингтона стали у зазначений період і деякі європейські країни. Зокрема, двічі – у 1948-1949 рр. і у 1961 р.- різко загострювалась ситуація навколо Берліна. Обидві кризи вже в ході їх розвитку не сприймалися світовою громадськістю як суто локальні конфлікти, адже кожна з них могла за певних умов стати детонатором широкомасштабної війни. Метою нашої роботи є визначення спільного і специфічного у розгортанні берлінських подій кінця 1940-х і початку 1960-х рр. Статус Берліна розглядався союзниками по антифашистській коаліції на завершальному етапі війни в контексті розбудови повоєнної Німеччини. В спільній заяві керівників делегацій країн-учасниць Ялтинської конференції місто згадується як місце дислокації Союзної Контрольної Комісії, що повинна складатися з Головнокомандувачів трьох держав – СРСР, США і Великої Британії [9, 216]. Пізніше склад зазначеної Комісії поповниться і французьким представником.

Визначений в Ялті і підтверджений у Потсдамі поділ Німеччини на окупаційні зони формально поставив Берлін під контроль радянської адміністрації. Проте, враховуючи політичне значення німецької столиці, необхідність постійної координації зусиль окупаційних властей та факт перебування в місті Контрольної Комісії, Москва дала згоду на адміністративний поділ Бер-

ліна на чотири сектори. Однак, принаймні в перші повоєнні місяці, місто сприймалося переможцями як єдиний господарський організм, що дало змогу навіть сформувати загальноміський магістрат. Берлінські питання протягом 1945 – 1947 рр. постійно перебували в порядку денному сесій Ради Міністрів Закордонних Справ (РМЗС).

В подальшому реалії «холодної війни» унеможливили проведення в окупаційних зонах Німеччини єдиної скоординованої політики. Західні держави, не бажаючи допустити поширення комунізму в німецьких землях, вже влітку 1946 р. взяли курс на формування підвалин державності в контрольованих ними регіонах. Так, 12 липня 1946 р. на Паризькій сесії РМЗС було проголошено про наміри США і Великої Британії об'єднати свої окупаційні зони і створити те, що згодом назвуть Бізонією [5,80]. В ході Лондонської сесії РМЗС (25 листопада – 15 грудня 1947 р.) принципову згоду на об'єднання французької окупаційної зони з англо-американською і створення тим Тризонії дав Париж.

Дипломатичні демарші Кремля, в тому числі і проект укладення строком на 50 років Договору про демілітаризацію Німеччини, мало вплинули на характер німецької політики Вашингтона. З ініціативи Г.Трумена у лютому – березні і квітні – червні 1948 р. в Лондоні відбулася нарада за участю представників США, Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Її метою було узгодження позицій західних держав у німецькому питанні. Симптоматично, що Радянський Союз не отримав запрошення до британської столиці. Об'єктивно нарада розвіяла будь-які ілюзії щодо можливості будівництва у найближчій перспективі об'єднаної Німеччини.

В сучасній історичній науці відсутня єдина точка зору щодо стратегічних планів Й.Сталіна у здійсненні німецької політики. На думку одних істориків (О.Ватлін, О.Філітов), кінцевою метою радянського лідера було прагнення підкорити всю Німеччину, а встановлення соціалістичного ладу в її східній частині – першим кроком на вказаному шляху. Останній із згаданих дослідників, говорячи про кардинальну зміну кремлівської політики в німецьких землях після завершення війни, вказує: «Акцент переносився із союзницького співробітництва... на форсування

таких специфічних форм антифашистських перетворень у власній зоні, які не могли знайти розуміння і підтримки з боку західних союзників» [12, 229-230]. Інші дослідники переконані в тому, що головним пріоритетом зовнішньої політики Радянського Союзу було не поширення «пролетарської революції», а найбільш ефективного забезпечення інтересів власної країни. Тому єдина, але нейтральна Німеччина була для Москви більш бажаною, ніж соціалістична НДР. До зазначеного табору істориків можна віднести В.Волкова, І.Максимичева, Ф.Новік [10, 49-50]. Аналогічних висновків дійшов і німецький дослідник В.Лот, чия праця із зазначеної проблеми має назву «Немила дитина Сталіна. Чому Москва не бажала НДР» [7,347].

В будь-якому випадку, «холодна війна» зробила реалізацію рішень Ялти і Потсдама щодо розбудови єдиної демократичної Німеччини неможливою. Характерно, що деякі німецькі політики чудово розуміли реальність розколу країни і намагалися в міру своїх можливостей його уникнути. 6 червня 1947р. в Мюнхені зібралися глави німецьких земель. Вони вирішили відігравати колективну роль «опікунів німецького народу» до скликання загальнонаціонального органу влади. Однак з самого початку було незрозумілим, чи прибудуть керівники земель радянської зони окупації. Коли останні все ж з'явилися на форумі, то порядок денний засідання вже був визначений. Західні німці пропонували обговорити лише питання економічного характеру. Всі спроби їх східних співвітчизників привернути увагу до проблем єдності Німеччини виявилися марними і делегація радянської окупаційної зони залишила Мюнхен [7, 306-307].

За часом зазначена подія співпала з виступом в Гарвардському університеті Дж. Маршалла, в якому державний секретар США окреслив основні напрямки подолання господарської кризи в Європі. Він зазначив, що адміністрація Г.Трумена готова профінансувати програму економічної відбудови континенту, якщо така буде подана європейцями. Міністр закордонних справ Великої Британії Е.Бевін та його французький колега Ж.Бідо приступили до складення відповідного проекту.

Радянський Союз, а за ним і підконтрольні йому режими відмовилися від «плану Маршалла», вбачаючи в ньому прагнення Вашингтона економічно закабалити Європу. Західні ж зони

Німеччини, а потім і утворена ФРН до 1952 р. отримали в цілому приблизно 1,7 млрд. дол. на відбудову господарства і на 500 млн. дол. продовольства [7, 307]. Попередньою обов'язковою умовою одержання американської допомоги було оздоровлення німецької грошової системи, адже рейхсмарка на той час фактично припинила відігравати роль платіжного засобу.

Грошова реформа 18 червня 1948 р. в західних зонах передбачала запровадження нових грошових знаків і їх подальше (з 23 червня) поширення в Західному Берліні, хоча формально останній перебував в центрі радянської зони окупації. Білим домом бралось до уваги те, що західні сектори німецької столиці мали спільні з Тризонією фінансово-економічні умови, джерела постачання і транспортні комунікації. Зазначені заходи викликали наплив до радянської зони знецінених грошових знаків, які продовжували обертатися у Східній Німеччині. Це призвело до загрози економічного хаосу в радянській зоні окупації і Москва зреагувала напрочуд швидко і різко.

24 червня Радянський Союз запровадив заборону на рух і перевезення товарів із західних зон до східної. Водночас були припинені і поставки з радянської окупаційної зони в Західний Берлін. В таких умовах західна частина міста опинилася відрізаною від джерел постачання як зі сходу, так і суходолом із заходу Німеччини. Ситуація, що склалася, відома в історичній літературі під назвою «блокади Західного Берліна» або «першої берлінської кризи». По суті, мова йшла про спробу радянського керівництва шляхом використання економічного шантажу змусити західні держави залишити свої сектори німецької столиці. Загроза голоду і паливного дефіциту стала реальною для сотень тисяч німців та дислокованих в Берліні американських, британських і французьких військових.

Проте вихід із безнадійного, на перший погляд, становища був знайдений. З ініціативи американського військового губернатора Л.Клея між західними окупаційними зонами і Західним Берліном почав діяти «повітряний міст», яким силами військово-транспортної авіації до міста стали доставляти все необхідне для забезпечення його життєдіяльності. За 11 місяців блокади літаки здійснили 195 тисяч рейсів і перевезли блокованим берлінцям 1,5 млн. тонн продовольства, вугілля, будівельних матеріалів.

Кожні дві – три хвилини на трьох західноберлінських аеродромах приземлялися транспортні літаки, що рухалися по одному з трьох повітряних коридорів завширшки в 30 км [7, 309-310].

Нормальне і стабільне функціонування «повітряного мосту» обійшлося американським і англійським платникам податків в 200 млн. дол. [6,59].

В радянській історичній науці відповідальність за блокування західної частини Берліна радянськими властями однозначно покладалася на політичне керівництво Заходу. В офіційній «Історії зовнішньої політики СРСР. 1917-1975» підкреслювалось: «Жорсткий контроль на комунікаціях між Берліном і західними зонами окупації був необхідним заходом у відповідь на підривні акції трьох держав. За західними секторами Берліна зберігалася можливість для підтримки нормальних зв'язків, в тому числі економічних, з рештою території Східної Німеччини. Однак три держави в провокаційних цілях пішли на встановлення самоблокади Західного Берліна» [2,83].

Зазначене твердження є хрестоматійним прикладом домінування ідеологічних установок над історичною правдою. Не знімаючи долі відповідальності за блокаду міста з американського і британського керівництва, які свідомо йшли на загострення відносин з СРСР, слід все ж констатувати, що перша берлінська криза виявилася результатом зовнішньополітичної стратегії Кремля у німецькому питанні. Саме такої точки зору сьогодні дотримуються не лише західні, але й вітчизняні дослідники [5,84]. Характерним у зазначеному плані є хоча б той факт, що на поширення нової марки в Західному Берліні колишні союзники СРСР по антифашистській коаліції пішли тільки після заяви радянського представника в Союзній Контрольній Раді маршала В.Соколовського про запровадження в підконтрольних Москві німецьких землях східнонімецької грошової одиниці. Та й сама грошова реформа в західних зонах окупації не була для радянського керівництва несподіванкою. Адже ще 20 січня 1948 р. генералом Л.Клеєм була зроблена пропозиція радянській стороні підключитися до процесу підготовки реформи з тим, щоб нова марка стала платіжним засобом у всій Німеччині. Реакція Москви була однозначно негативною [1,70].

На наш погляд, в основі розпочатої Кремлем у червні 1948 р. блокади Західного Берліна лежала не стурбованість радянських керівників економічним становищем Східної Німеччи-

ни, а військово-політичні інтереси. Інакше, як можна логічно пояснити наполегливість Й.Сталіна продовжувати блокаду навіть після того, коли остаточно з'ясувалось, що берлінці західних секторів міста будуть забезпечені всім необхідним?

Вбачаємо доречним підкреслити, що розгортання першої берлінської кризи відбувалося в умовах монополії США на ядерну зброю. Проте одноосібне володіння нею не було в перші повоєнні роки самодостатнім фактом. Можна погодитися з російським дослідником О.Філітовим, який, маючи на увазі період 1945-1947 рр., вказує: «Фактично розвиток потенціалу атомних бомб і засобів їх доставки відбувався в США доволі повільно; реальна потужність «авіаційного меча» сильно відставала від амбіційних планів нищівного першого удару по СРСР» [12,237].

Ситуація докорінно змінилася у 1948 р., коли військово-технічна перевага США в їх глобальному протистоянні з Радянським Союзом, була вже безсумнівною. Логічно, що Кремль був зацікавлений у з'ясуванні планів свого потенційного противника. Відповідь могла дати блокада Західного Берліна. На думку сталінського керівництва, якщо Вашингтон та його союзники готуються до масштабної війни, то чи навряд їх буде турбувати доля мешканців та військових гарнізонів міста. Функціонування ж «повітряного мосту» стало надійною запорукою того, що такої війни найближчим часом не буде. Саме така логіка пояснює, чому радянські власті в Німеччині не вдалися до заходів щодо припинення контрабанди продовольства із Східного Берліна до його західної частини або використання радіоперешкод у повітряному просторі, що ускладнило б авіаперельоти.

Пік берлінської кризи припав на період з 24 червня по 30 серпня 1948 р. Після переговорів чотирьох послів в Москві була досягнута часткова угода про заходи з урегулювання ситуації. І хоча вона не була виконана, стало ясным, що сторони не прагнуть до ескалації напруги. Конфронтація навколо Берліна розгорталася по низхідній до 12 травня 1949 р. Саме того дня Кремль скасував усі обмеження на транспортування вантажів із заходу і ситуація остаточно нормалізувалася.

Блокада Західного Берліна мала наслідком інтенсифікацію державотворчих процесів в Тризонії, які врешті-решт і привели до утворення ФРН. Використання сталінським керівництвом

надзвичайних заходів у розв'язанні німецького питання завдало серйозного удару по міжнародному престижу СРСР, принаймні в очах західної громадськості. Характерно, що історики радянської доби, виходячи з виключно пропагандистських міркувань, покладали відповідальність за виникнення і розвиток першої берлінської кризи на своїх ідеологічних супротивників.

Вихід же з берлінської кризи представлявся кремлівськими ідеологами як вимушений під тиском світової «прогресивної громадськості» крок Вашингтона та його союзників [3, 114].

Протягом 1950-х рр. в німецьких землях тривали процеси становлення двох німецьких держав. Якщо зазначений час був для ФРН періодом становлення парламентаризму і економічної стабільності, то комуністичному керівництву НДР довелося зіткнутися з низкою складних проблем. Події серпня 1953 р., коли на вулиці німецьких міст вийшли під антиурядовими гаслами сотні тисяч громадян Східної Німеччини, були свідченням невдоволення населення перспективами соціалістичного будівництва. Лише шляхом використання силових методів і ціною суттєвих соціальних поступок Москві й лідерам СЄПН вдалося стабілізувати ситуацію. Німецьке питання продовжувало залишатися свого роду «барометром» «холодної війни». Дипломатичні відносини між ФРН і НДР були відсутніми. Західнонімецький уряд К.Аденауера не визнавав нових східних кордонів Німеччини і діяв на європейському континенті з позицій реваншу. Не був достатньою мірою з'ясований і статус Західного Берліна. Саме в таких умовах і відбулося розгортання «другої берлінської кризи».

В історичній літературі набула поширення думка, відповідно до якої нова конфронтація навколо західної частини міста датується 1958-1961 рр.[5, 93]. 27 листопада 1958 р. керівництво СРСР надіслало ноти урядам США, Великої Британії, Франції, ФРН і НДР, в яких містилася пропозиція про перетворення Західного Берліна на «мілітаризоване вільне місто» [3, 494]. На роздум західним урядам надавалося лише шість місяців, після чого контроль над комунікаціями між ФРН і Західним Берліном повинен повністю перейти до НДР. В разі спроби силового прориву з боку західних держав, як зазначалося в документі, їм дадуть відсіч розташовані на території НДР радянські війська [5, 93]. Таким чином, зазначена ініціатива Кремля дійсно загостри-

ла ситуацію навколо Берліна. Проте, якщо брати до уваги будівництво Берлінської стіни як апогею розгортання «другої берлінської кризи», то чи навряд між подіями листопада 1958 р. і серпня 1961 р. можна відстежити безпосередню причинність. Адже вже у першій половині 1959 р. Радянський Союз відмовився від шести-місячного терміну розв'язання берлінської проблеми і взяв участь у Женевській нараді міністрів закордонних справ чотирьох держав. Остання відбулася у травні – серпні 1959 р. за участю двох німецьких держав. І, незважаючи на відсутність конкретних результатів, Женевська нарада значною мірою розрядила ситуацію.

Проте відкритість Західного Берліна для німців НДР не могла не турбувати як В.Ульбріхта, так і М.Хрущова. Користуючись «прозорістю» кордонів між двома частинами міста, до 1961 р. з НДР до ФРН виїхало 2,686 млн. чол. [7, 354]. Особливо небезпечним для керівництва СЄПН було те, що країну залишали висококваліфіковані кадри – лікарі, інженери, діячі науки і культури. Крім того, як і в інших соціалістичних державах, в НДР існували низькі роздрібні ціни на основні продовольчі товари. Цим користалися і мешканці Західного Берліна. Оскільки такі ціни утримувалися за рахунок субсидій з державного бюджету, то економіка НДР зазнавала великих збитків. За підрахунками економістів, загальні втрати східнонімецької держави від відкритості кордонів складала до 15 млрд. марок щорічно [4, 189].

Вперше питання про необхідність закриття кордонів між східною і західною частинами Великого Берліна було порушено главою НДР В.Ульбріхтом на Варшавській нараді лідерів країн – членів ОВД у березні 1961 р. Проте тоді такий крок було визнано передчасним [7, 355]. Ситуація докорінно змінилася після Віденської зустрічі президента США Дж.Кеннеді і радянського лідера М.Хрущова (3-4 червня 1961 р.), де сторони не змогли знайти компромісу щодо перспектив розв'язання проблеми Західного Берліна.

В ніч на 13 серпня 1961 р. силами поліції і армії НДР вздовж кордонів західної частини Берліна, але з боку і по території його східної частини, була збудована стіна висотою від 2 до 27 м. Доступ до Західного Берліна був дозволений виключно через контрольні-пропускні пункти, і вільне сполучення між двома частинами міста стало відтоді неможливим. З точки зору

норм міжнародного права західні держави не могли мати будь-яких претензій до СРСР, оскільки зазначена акція здійснювалася Москвою в межах власної «зони впливу». Спроби частини американського керівництва вдатися до використання сили в Берліні не отримали належної підтримки від адміністрації президента США. Дж.Кеннеді був змушений в тих умовах враховувати небажання європейців ставати заручниками ядерних амбіцій Пентагону, і тому військово-політична конфронтація між СРСР і США звелася до кількогодинного протистояння радянських і американських танків на Фрідріхштрассе 25 жовтня 1961 р. Надвечір того ж дня бойові машини були повернуті до місць постійної дислокації.

В цілому ж «друга берлінська криза», що тривала, на наш погляд, з 13 серпня по 25 жовтня 1961 р., була породженням фронтального загострення «холодної війни», піком якого стала Карибська криза 1962 р.

Таким чином, обидві берлінські кризи, попри їх специфічність (різна тривалість в часі, різні міжнародні умови розгортання, різний склад учасників), були явищами однопланового характеру. Кожен з конфліктів можна сприймати як результат односторонньої спроби Кремля радикально розв'язати берлінську проблему і відповідної різкої реакції на це західних урядів. І в 1948-1949 рр. і в 1961 р. конфронтація навколо Західного Берліна розвивалися по схожому сценарію: наявність несприятливої для радянського керівництва ситуації в Берліні – прийняття нестандартного і, головне, малоочікуваного рішення в Кремлі – загострення військово-політичного протистояння СРСР і США в Німеччині – поступове зниження ризику початку нової війни – пошук шляхів виходу із кризи. На жаль, кожна з берлінських криз не тільки не сприяла, але і значною мірою віддаляла той день, коли німці нарешті отримали можливість жити в межах єдиної країни.

Література

1. Бейли Дж., Кондрашев С., Мерфи Д. Поле битвы – Берлин.- М.: Эксмо, 2002. - 544 с.
2. История внешней политики СССР. 1917 – 1975: В 2 т. / Под ред. А.А.Громько, Б.Н.Пономарева.- М.: Наука, 1976.- Т.2. 1945 – 1975.- 672 с.

3. История дипломатии: В 5 т. / Под ред. А.А.Громыко и др.- М.: Изд-ство полит. лит-ры, 1974.- Т.5.- 752 с.
4. Медведев Р.А. Н.С.Хрущев: Политическая биография.- М.: Книга, 1990.- 268 с.
5. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті роки): Підручник / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков.- К.: Либідь, 1999.- 558 с.
6. Павлов Н.В. История современной Германии, 1945 -2005: Курс лекций.- М.: Астрель; АСТ, 2006.- 510 с.
7. Патрушев А.И. Германия в XX веке: Учеб. пособие.- М.: Дрофа, 2004.- 432 с.
8. Системная история международных отношений: В 2 т. / Под ред. А.Д.Богатурова.- М.: Культурная революция, 2006.- Т.2. События 1945-2003 годов.- 720 с.
9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945: В 6 т. / Под ред. А.А.Громыко и др. - М.: Изд-во полит. лит-ры, 1984.- Т.4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.).- 302 с.
10. Тимошенкова Е.П. Послевоенная Германия в советской политике (1945-1955 годы): взгляд российских и германских историков // Новая и новейшая история.- 2006.- №6.- С.46-55
11. Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии.- М.: АСТ, 2002.- 472 с.
12. Филитов А.М. СССР и германский вопрос: поворотные пункты (1941-1961 гг.) // Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей / Под ред. Н.И.Егорова, А.О.Чубарьяна. - М.: ОЛМА-Пресс, 2003.- С.223-256.

КОЖУХАР О.І.,
*кандидат історичних
наук, доцент*

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

В ході демократичних революцій кінця 80-х рр. ХХ ст. в Центрально-Східній Європі і розпаду СРСР на євразійському континенті з'явилося близько 30 нових суверенних держав, які відмовилися від соціалістичної моделі побудови суспільства на користь демократичної правової держави. В сучасних умовах політична трансформація, функціонування демократичних інститутів на основі загальносвітових цивілізаційних принципів в пост-соціалістичних країнах стали реальністю. Але вони демонструють різні темпи демократичних перетворень, як спільні, так і специфічні ознаки і відмінності, які зумовлені історичним розвитком, традиціями, менталітетом, політичною культурою населення.

З розгортанням політичної реформи в Україні актуальним являється вивчення і узагальнення досвіду демократизації суспільства, функціонування політичних партій, опозицій, неурядових організацій, незалежних ЗМІ, політико-владних структур як в постсоціалістичних державах Центрально-Східної Європи, так і пострадянських країнах Центральної Азії.

Аналіз літератури показує, що проблеми розвитку пострадянських країн Центральної Азії на рубежі ХХ-ХХІ століть присвячено значна кількість наукових публікацій. Це, зокрема, праці українських вчених С. Брехарі [3], В.Гусакова [4;5], О. Долженкова [7], Ф. Рудича [14], а також зарубіжних – Ш. Акінера [2], А. Гушера [6], Д. Малишевой [11;12], В. Мещерякова [13], А.Терентьева [17], Р.Ялчина [18] та ін. Автори в тій чи іншій мірі розкривають становлення елементів політичної системи нових національних держав, проблеми політичного розвитку і модернізації, специфіку функціонування і повноважень президентів, аналізують становлення і розвиток партійних систем тощо. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з демократизацією політичних систем, розвитком народовладдя, індивідуа-

льних свобод і прав людини, упорядкуванням і регулюванням відносин між усіма елементами соціальної структури суспільства. Необхідно широкий загальноцивілізаційний перехід до розуміння демократії не лише як феномену політичної сфери, а й як способу організації і функціонування суспільства.

Центральноазіатські країни – Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан і Казахстан в серпні-грудні 1991 р. проголосили і юридично закріпили свою незалежність. В 1992-1994 р. були прийняті демократичні Конституції, які запроваджували той чи інший варіант республіканської форми правління. За виключенням Казахстану, в інших країнах була введена президентські республіки. В Казахстані (до серпня 1995р.) існувала парламентсько-президентська форма. В Конституціях закріплювався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, вводилися посади президентів, передбачено функціонування політичних партій, недержавних організацій, незалежних ЗМІ, опозицій та інших інститутів громадянського суспільства, місцеве самоуправління тощо [1]. В основі моделі суспільного устрою – збереження стародавніх і племінних міфів та традицій, їх поєднання з загальноцивілізаційними тенденціями.

Із набуттям Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном статусів незалежних держав демократизацію і демократію було проголошено як стратегією подальшого розвитку. Ці країни приєдналися до глобальних трансформаційних тенденцій сучасного світу. Вони не хочуть залишатися за межами всесвітнього „демократичного клубу”, поза системою, поза сучасністю [10,137].

Історичний досвід свідчить, що основним засобом розвитку і функціонування політичного життя країни сучасного цивілізованого суспільства є демократія. Політичний плюралізм, розподіл влади, електоральна змагальність, проведення виборів у конституційно визначений період, юридична рівність усіх членів суспільства є системою, яка відповідає ринковій економіці і громадянському суспільству. Це дає змогу не тільки утримувати в рамках закону соціально-політичні конфлікти і амортизувати соціальне напруження які виникають в суспільствах, що трансформуються, але і забезпечує можливість використовувати демократичні інститути і норми для стабілізації і демократичного розвитку існуючого ладу.

Після проголошення незалежності народні маси і національна еліта сподівалися, що в їх країнах встановиться демократія і демократичні інститути, верховенство права, ефективна ринкова економіка. Але надії не справдилися. В них розпочалася боротьба за владу, розподіл державної власності тощо, до якої включилася колишня партійно-адміністративна номенклатура, клани, мусульманське духовенство, інтелігенція. Слід зазначити, що в радянський період в цих республіках ніколи не було помітного політичного дисидентського руху. Внаслідок відсутності організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, історична і азійська специфіка привели до того, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань. Президентами були обрані колишні перші секретарі ЦК компартій республік, члени політбюро ЦК КПРС: Н.Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), С. Ниязов (Туркменістан). В Таджикистані в листопаді 1991р. на президентських виборах переміг кандидат партійно-державної бюрократії Р.Набієв (керівник компартії в 1982-1985 рр.). Лише в Киргизстані президентом було обрано вченого А.Акаєва.

В центроазіатських країнах є в наявності усі зовнішні прикмети демократії: періодично відбуваються президентські і парламентські вибори, функціонують демократичні інститути, опозиція, в діяльність усіх органів законодавчої, виконавчої і судової влади впроваджуються загальноцивілізаційні демократичні норми і правила. Але спостерігається суперечність між задекларованими нормами й реальними можливостями та бажанням правлячої еліти їхнього втілення, а також реальною практикою управління. Просто прийняття демократично-правових норм не знімає питання втілення демократії і демократизації суспільства.

В Узбекистані І.Карімов як основу своєї політики визначив стабільність і зміцнення незалежності країни. Ці завдання вирішувалися шляхом формування сильної президентської влади, безумовній підвладності централізованій державі регіонів, придушенню будь-якої опозиції (ісламської, кланової, політичної), суворим контролем над ЗМІ, чистками політичної еліти і постійними заявами І.Карімова побудувати демократичну правову державу і громадянське суспільство, стабільну ринкову економіку. Все це привело до того, що в руках президента зосереджена фактично вся влада – це „президентиалізм” або нетра-

диційна форма авторитаризма з фасадом виборної влади [8,149,152-153].

В Туркменістані утворився і діяв авторитарний режим президента С.Ніязова, який мав фактично необмежені повноваження і необмежений термін перебування при владі. До самої раптової смерті С Ніязов правив, спираючись на силові органи, не звертаючи увагу на клани і еліту, змінюючи керівні кадри, але постійно апелював безпосередньо до населення.

Президент Казахстану Н.Назарбаєв, як і більшість центрально-азиатських лідерів, посилаючись на відсутність демократичних традицій у азиатських народів, в ході постсоціалістичної трансформації, створив систему „суперпрезидентської республіки”.

В Киргизії, яку західні політологи вважали „моделлю демократизації”, реформи сприяли утворенню незалежної преси, політичних партій і рухів. Президент А.Акаєв користувався значним авторитетом серед населення. Але поступово президент стає все більш залежним від північних кланів, приватизація здійснювалася на користь „родини” і цих кланів, а опозиція і незалежні ЗМІ зазнавали переслідування. Багатообіцяючі реформи і демократія змінилися персоналізованою авторитарною владою президента і його оточення.

Таким чином, президенти пострадянських країн Центральної Азії, формально використовуючи інститути демократії, спираючись на номенклатуру, бюрократично-адміністративний ресурс, сімейно-територіальні клани, встановили контроль над силовими структурами, апелюючи безпосередньо до громадян, добилися через внесення змін до Конституції і прийняття парламентами відповідних рішень та законів, величезних повноважень і можливості майже необмежений час перебувати на вищій державній посаді. Вони поєднали формальний статус глави держави, фактичний статус керівника виконавчої влади, статус лідера номенклатурного прошарку і наділені більшою владою, ніж визначають положення конституцій. Президенти опинились поза конституційно закріпленою системою стримувань і противаг. Суспільства мають політичні інститути, які за формальними ознаками цілком демократичні. Але визначені Конституціями і законодавство процедури їх діяльності постійно порушуються.

Основними причинами такого становища і перешкодами на шляху демократизації є слабкість політичних інститутів, в першу чергу – політичних партій і рухів.

В перші роки незалежності в центральноазіатських республіках утворилися значна кількість партій. Так, в Киргизстані в 2004 р було зареєстровано 43 партії. Лівий фланг займають соціал-демократична, соціалістична і партія комуністів, центр-партія „Алга, Киргизстан”, створеною дочкою президента А.Акаєва, правий – партія „Ар-Намис”, лідером якої був Ф.Кулов. На парламентських виборах у лютому 2000 р. своїх кандидатів висунули 15 політичних партій. Але влада за рішенням судів не допустила ряд опозиційних політичних партій. До парламенту пройшло 5 партій, більш всього місць отримали комуністи. В 2002р. була проведена конституційна реформа. Вибори стали не за партійними списками і програмами партій, а за мажоритарним принципом. Керівництво країни спробувало в 2002-2004 рр. створити сильну партію влади, але ці зусилля виявилися безуспішними [8,142-147; 9,10-12].

В Узбекистані на початку незалежності утворилося 4 партії: народно-демократична партія Узбекистану (НДПУ, колишня компартія), яку можна назвати правлячою: до червня 1996 р. її головою був президент країни І.Карімов, і невеликі партії – „Ерк”, „Бірлік”, „Ватан тарракієті”. Але через опозиційність до НДПУ і політики президента І.Карімова „Ерк” і „Бірлік” в 1993 р. не пройшли перереєстрацію. Так закінчився перший період становлення багатопартійності. Опозиція не змогла запропонувати чітко програми реформ і розбудови демократичного суспільства.

Новий етап формування багатопартійності розпочався в 1995 р: виникли соціал-демократична партія „Адолат”, демократична „Міллій тікланіш”, рух „Халк бірлігі”. В січні 1997 р. парламент прийняв новий закон про політичні партії, який визначав порядок їх реєстрації, джерел фінансування тощо. В кінці 1998 р. утворилася національно-демократична партія „Фідокорлар”. В квітні 2000 р. ця партія об'єдналася з „Ватан тарракієті”. Зростанню її авторитету сприяло те, що І.Карімов став у 2000 р. кандидатом в президенти від цієї політичної сили. В жовтні 2003 р. була створена Ліберально-демократична партія Узбекистану [8,150,16,33-42;18,19-27].

В Казахстані після проголошення незалежності виникли партії різного політичного спектра-від проурядових і пропрезидентських (народної єдності Казахстану, демократичної „Отон”, аграрної) до помірковано-ліберальної партії „Ак-Жол” і лівих (Комуністична партія Казахстану та ін.). Опозиційні партії ма-

ють свої друковані органи, беруть участь у виборах президента, парламенту, місцевих органів управління.

Через громадянську війну в Таджикистані дещо затягнулось партійне будівництво. Ще напередодні конфлікту діяла Комуністична партія. Духовенство завершило процес самоорганізації, що привело до утворення ісламської партії відродження Таджикистану. В ході війни прихильники спікера парламенту Е.Рахманова почали створення Народно-демократичної партії. Це сприяло обранню в кінці 1994 р Е.Рахманова президентом країни. Опозиція створила свою організацію – Об'єднану таджицьку опозицію. Мир був досягнутий в 1997 р. завдяки включенню у владу ісламської опозиції.

В Туркменістані в роки президентства С.Ніязова діяла однопартійна система. На базі колишньої комуністичної партії була створена Демократична партія, політраду якої очолював президент [8,169].

Можна констатувати, що в пострадянських країнах Центральної Азії утворилася анатомізована партійна система. Вона характеризується наявністю певної кількості дрібних партій різного політичного спектру, які діють в рамках Конституції і правового поля. Але вони, за виключенням 2-3 партій правлячої еліти (партій влади), не мають масової підтримки серед населення. Влада, проурядові ЗМІ дискредитують різними способами прихильників демократичних перетворень, зображують їх провідниками цінностей, які чужі східному суспільству. Правлячі режими пропагують ідеї „степної демократії” (Казахстан), переписують історію, легалізують концепцію сильної, централізованої, світської держави через псевдоісторичний міф про Тамерлана і подальшої інкарнації його духу на шляху, що веде до сучасних реформ І.Карімова (Узбекистан) тощо [5 66;17 28]. Розвиток сучасної ефективної партійної системи буде залишатися проблемним до того часу, доки держава не почне більш активно стимулювати діяльність партій шляхом вдосконалення законодавства, створення рівних умов їх функціонування і відповідного фінансування.

Для країн регіону типовою стала модель „імітаційної демократії”: при збереженні інститутів і процедур плюралістичного суспільства їх демократична суть нівелюється [11,92]. Президентські і парламентські вибори проводяться регулярно, у відповідності до діючого законодавства. Разом з тим, термін перебування глав держав при владі просто подовжувався, а їхні владні

повноваження різко зростали. Депутати підконтрольних владі парламентів перебираються з використанням величезного адміністративного ресурсу. Самі парламенти та інші представницькі органи не відіграють суттєвої ролі в суспільстві і демократичних процесах. Це привело до того, що в пострадянських центрально-азіатських країнах, як підкреслює відомий дослідник Б.Румер, утворилась своєрідна система сімейно-бюрократичного капіталізму, сформувались мафіозно-кланові структури з притаманними їм патрон-клієнтськими відносинами, посилюється союз бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом, а сила зчеплення політичної і бізнес-еліти тримається на трьох компонентах: клановість, взаємозалежність „патрон-клієнт” і наявність компромату один на одного [15,70].

Політична опозиція подавляється і позбавляється можливості брати участь у виборах або розколюється і витісняється штучно створеннями партіями, блоками і об'єднаннями пропрезидентських сил. Монолітні пропрезидентські партії (партії влади), кланові структури і номенклатурно-чиновницький прошарок успішно контролюють ЗМІ. Державні і підконтрольні преса, радіо і телебачення дискредитують прихильників демократичних перетворень, нав'язуючи свої теми і стиль передвиборчих „дискусій”, зображують представників опозиції провідниками цінностей, які, мовляв, чужі східному суспільству.

Але надмірна концентрація політичної влади й ресурсів в руках президентів і правлячих еліт, їх прагнення монополювати процес змушує опозицію об'єднуватися і виступати як радикальні рухи, використовуючи радикальні засоби боротьби. Ідея демократичних перетворень охоплює дедалі більш широкі прошарки населення пострадянських країн Центральної Азії. Це яскраво проявилось в подіях так званої „тюльпанової революції” в Киргизії (березень 2005 р.), яка привела до падіння президента А.Акаєва, а також в ході збройного виступу в Андижакі (травень 2005р.), учасники якого вимагали відставки президента І.Карімова і проведення демократичних перетворень.

Історія людства свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є демократизація суспільного життя. Цей процес проходить досить суперечливо, але все ж таки іде в напрямку від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою суспільства. Перехід до демократії – не самоціль, а шлях створення такої цивілізованої сучасної стабільної системи, яка здат-

на до саморозвитку і створення всіх необхідних умов для нормального життя кожної людини.

Література

1. Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996.
2. Анікер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані // Політична думка. - 2002. - №2-3. - С. 54-57.
3. Брехаря С.Г. Політичне лідерство в Середній Азії: перехід до династичної форми державності // Грані. - 2007. - №4. - С.148-151.
4. Гусаков В. Десятилітній досвід незалежності Киргизстану // Людина і політика. - 2001. - №6. - С.27-33.
5. Гусаков В. Сучасна середньоазійська політична доктрина (на прикладі Узбекистану)//Людина і політика.-2001.-№4.-С. 63-70.
6. Гушер А.В. В трясине націоналізму: Казахстан // Азия и Африка сегодня. - 1998. - №6. – С. 8-16.
7. Долженнов О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві// Людина і політика. - 2001. - №1. - С.21-25.
- 8.Зарубежные страны.Вып.1:1998-2003/Авт.-сост. Я.М. Бердичевский. - Запорожье, 2003.
9. Курманов З. О проблемах партогенеза в Киргизстане// Центральная Азия и Кавказ. - 2004. - №5. - С.7-18.
10. Лебедева М.М. Мировая политика. - М.,2003.
11. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии// Мировая экономика и международные отношения МЭМО. - 2004. - №6. - С. 85-95.
12. Малышева Д. Центральная Азия в свете «демократических революций»//МЭМО. - 2006. - №8. - С. 60-70.
13. Мещеряков В. Социально-экономический портрет в геополитическом интерьере [Узбекистан]// Азия и Африка сегодня. - 1998. - №1.
14. Рудич Ф. Через авторитаризм к демократическому обществу: трансформация политических структур в Украине и в странах Центральной Азии: общее и особенное// Віче. - 1996. - №7. - С.110-120.
15. Румер Б. Центральная Азия - десять лет спустя // Центральная Азия и Южный Кавказ: Насущные проблемы. - Алматы, 2002.
16. Саидмурадов А. Узбекистан: Политические партии накануне парламентских выборов // Центральная Азия и Кавказ. - 2004. - №5. - С. 18-27.
17. Терентьев А. Выборы в Казахстане: упрощение оранжевой волны // МЭМО. - 2006. - №5. - С. 28-39.
18. Ялчин Р. Становление многопартийной системы в Узбекистане// Центральная Азия и Кавказ. - 2001. - №5. - С.32-43.

ЖУРБА Л.В.,
асистент
ДУБОВИЙ І.,
студент I курсу
історичного факультету

ТЕРОРИЗМ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

Тероризм, на жаль, став невід'ємною частиною суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у світі й являє собою значну загрозу міжнародній громадській і національній безпеці. Із одиничних проявів він перетворився в масове явище. Будучи різновидом організованої злочинності, яка занурюється корінням у потужну тіньову економіку, тероризм може поставити під сумнів увесь процес подальшого розвитку людства. До 1995 року тероризм охопив понад 100 країн світу, а кількість терактів з 1968 по 1995 роки наблизилася до 25000 [7, с. 64]. За деякими даними, якщо на початку 90-х років вірогідність стати жертвою терористичного акту оцінювалася як 1:10000000, то на сьогодні вона збільшилася в 20-30 разів.

Хибно вважати, що тероризм в XXI столітті обійде Україну стороною. Тільки в період з 1991 по 1997 рр. кількість проявів терористичного характеру в нашій країні становила понад 800 випадків. Лише в 1995 році від рук терористів загинуло 70 осіб, знищено й пошкоджено близько 170 будинків і 70 автомобілів. Не можуть не турбувати й процеси, які відбуваються в Криму, де активізувала свою діяльність група салафітів [6]. Людство, єдине, як єдині його проблеми та закономірності.

Вивчення й узагальнення суперечливих політичних та економічних проблем міжнародного життя, які є об'єктом дії терористів, всебічний аналіз особливостей діяльності сучасних терористичних організацій розглядається нами як один із елементів антитерористичної боротьби превентивного характеру.

Аналізу особливостей сучасного тероризму і напрямків його діяльності присвячені роботи Ю.Авдеева, А.Бєблера, К.Денчева, А.Суботіна, Г.Токаревського [1; 3; 5; 10; 12]. Українські реалії проблеми визначені політологами Е.Дідоренком та С.Телешуном [6; 11].

Глобалізація відкрила не тільки нові горизонти демократизації сучасного світу, а й спричинила виникнення нових вузлів суспільних суперечностей, активізацію агресивних, екстремістських рухів. Одним із переконливих свідчень посилення цієї тенденції став «новий» тероризм», який з початком третього тисячоліття заявив про себе як про глобальну силу, згадаймо, хоча б «чорний вівторок» 11 вересня 2001 року в США.

Незважаючи на наукові дискусії дотепер немає загальноприйнятого визначення поняття тероризму. Це пов'язано із різницею в політичних поглядах, релігійних переконаннях і етнічній приналежності.

За оцінками сучасних експертів, за 50 років (з 1936 по 1986 роки) було сформульовано більше 115 варіантів визначення тероризму [11, 164].

Відповідно до словника з прав людини, тероризм – це привід для занепокоєння, неодноразова насильницька дія, що здійснюється особою, яка знаходиться на нелегальному (або напівлегальному) положенні, групою або особами, які діють від імені держави із політичних, кримінальних причин та внаслідок неприйняття навколишнього світу [14, 17].

ООН надає таке визначення: «тероризм – це будь-яка дія, яка вказана в існуючих конвенціях з питань тероризму, Женевських конвенціях і Резолюції Ради Безпеки № 1566 (2004р.), що спрямована на спричинення смерті або тяжких тілесних ушкоджень цивільному населенню чи некомбатантам (особам, які не входять до складу збройних сил воюючої сторони і на яких не поширюються закони і звичаї війни). Метою такої дії, по суті або виходячи із ситуації, є залякування населення чи примушування уряду, міжнародної організації до здійснення (або відмови від здійснення) чого-небудь» [3, 49].

Обов'язковими елементами, які характеризують тероризм є: наявність насильства, як правило, збройного або його загрози; заподіяння чи загроза заподіяння шкоди здоров'ю людини або матеріальних, моральних збитків; позбавлення або загроза позбавлення життя людей. Такі дії здатні викликати широкий резонанс, залишити глибокий слід у психології населення або значної його частини, підірвати атмосферу безпеки, спокою, стабільності в суспільстві.

За оцінкою багатьох фахівців-терологів та політологів у 90-ті роки тероризм набув ряду нових якісних особливостей, що дозволяє оперувати поняттям «новий тероризм» [1, 10]. Політологи, соціологи, економісти, культурологи вказують на міжнародну суть цього явища, його глобальний характер, що пов'язано з політикою глобалізації всіх сфер життєдіяльності світової спільноти. Так, створення «Аль-Каїди» та інших структур ісламських фундаменталістів, які активізували свою діяльність в 1990-х роках, стало реакцією на прискорену глобалізацію, яка може створити смертельну небезпеку для ісламського світу, зруйнувавши його ідейно-моральні основи. Ісламський світ – єдина культура, яка заперечує західну систему цінностей, систему цінностей епохи модерну.

Крім того, розвиток сучасного тероризму обумовлений: 1) зміцненням ролі релігії, як наслідку процесу деідеологізації у внутрішньому житті уряду країн світу та міжнародних відносинах; 2) розвитком транснаціональної організованої злочинності та пов'язаною із нею нелегальною торгівлею зброєю, радіоактивними речовинами; 3) наслідками науково-технічного прогресу та вдосконаленням глобальних інформаційних технологій; 4) високими темпами урбанізації у світі.

Російський вчений Г. Мірський виділяє три кола настроїв, які лежать в основі мотивації сучасних міжнародних терористів. Мова йде про настрої антизахідні, антиамериканські та антиізраїльські [9].

Антизахідні настрої – це прямиий наслідок і збереження в новій формі духу антиколоніалізму, яким були охоплені народи Азії та Африки протягом всього ХХ століття. Хибно було б думати, що антиколоніалізм зник після виведення іноземних військ і досягнення національної незалежності. Він зберігається на рівні менталітету, психіки, ідеології.

Антиамериканізм розповсюджений на всіх континентах, а для мусульманського світу Америка – це уособлення зла, яке вони вбачають в Заході взагалі. Знищити Америку – значить отримати вирішальну перемогу в боротьбі за справу Аллаха. В цьому основний сенс терористичних акцій 11 вересня 2001 року – примусити «ситих» американців тремтіти від страху за своє життя і продемонструвати їм їх слабкість та беззахисність, підірвати віру у міцність власної системи.

Антиізраїльські настрої в широкому розумінні пов'язані з Єрусалимом, причому мова йде не лише про арабів, а й про мусульманський світ в цілому. Адже Єрусалим (арабською «Аль-Кудс», «священний») – третє за святістю місто на землі після Мекки і Медіни. Дозволити володіти ним людям чужої раси і релігії – це взагалі святотатство.

З огляду на такі реалії, якщо попередні протиріччя виливалися в кризи (політичні чи військові), то сучасна ситуація в перспективі створює ідеальні умови для мегатероризму.

Крім того, як зауважує В. Бушанський: «Осмислення тероризму неможливе без врахування демократичного устрою як політичного середовища. Демократія – це відповідальність кожної людини за власну долю й долю Батьківщини. А отже, демократія робить кожного громадянина мішенню в політичній боротьбі. Демократія виключає непричетність до політики» [4, 67]. Згадаймо лише сумнозвісну карикатуру із зображенням пророка Мохаммеда, опубліковану данською газетою «Юлландс потен» у вересні 2005 року. Вже в жовтні розпочалися дипломатичні протести з боку ісламських країн, а наприкінці січня 2006 року прозвучали погрози вбити авторів карикатур. В Афганістані учасники протестів намагалися захопити військові бази США, а Іран активізував зусилля в напрямі реалізації ядерної програми.

Останнім часом у середовищі українських політиків ведеться дискусія щодо проблеми виникнення і розвитку тероризму на українському ґрунті. Український політолог С.Телешун пропонує розглядати в цьому контексті 9 головних опосередкованих передумов виникнення і поширення цього соціального і політичного явища: 1) політична нестабільність; 2) конфліктність конфесій; 3) незадовільний стан екології; 4) міжкланові конфлікти; 5) неефективна медицина; 6) наявність військової бази ВМС РФ на території України; 7) висока концентрація в регіоні об'єктів підвищеної небезпеки; 8) етнічні протиріччя в окремих регіонах; 9) незахищеність інформаційного простору країни [11, 167-169].

Отже, тероризм з'являється там, де утворюються геополітичні порожнини, «гарячі точки», де суттєво ослаблено владу, неспроможну професійно реалізувати інтереси громадян і яку ці громадяни не зацікавлені підтримувати, де не працюють міжнародні механізми політичного і правового регулювання розвитку суспільства.

Сучасний тероризм відзначається масштабністю, залученням великої кількості людей і має добре структурований та організований характер, Діяльність терористичних організацій найчастіше спрямована не просто на загострення і дестабілізацію обстановки в конкретному регіоні, а на досягнення значно серйозніших цілей – захоплення чи перерозподіл влади, насильницької зміни державного устрою, нав'язування власних порядків, моралі і правил співжиття.

Український вчений В.Ф.Антипенко зазначає, що, основна складова тероризму як глобальної світової загрози припадає на той його різновид, який прийнято називати етнотериторіальним тероризмом [2, 15]. Показовими в даному аспекті є чеченський, курдський, басконський, югославський, палестинський його різновиди. Ця боротьба відрізняється масовим характером, політичним забарвленням та використанням повстансько-партизанської тактики в терористичному форматі.

Слід усвідомлювати, що нинішні терористи — це не аматори, що кинули в натовп саморобну бомбу, а високопідготовлені професіонали. Донедавна стало звичним використання терористами останніх досягнень військової науки і техніки: реактивної авіації, супутникового зв'язку, ракет з тепловою голівкою наведення. Що на черзі? Ядерна, біологічна або хімічна зброя? Чи такі вже неймовірні ці побоювання? Адже терористи ще з часів західнонімецьких бойовиків Баадера-Майнхофф плекають надію – чи вкрасти, чи виготовити атомну бомбу. Згадаємо скандал з крадіжкою «ядерних чемоданчиків» у Росії.

Роздумуючи про ядерний тероризм, не можна не згадати й про далекосяжні цілі угандійського диктатора Іди Аміна. Це він керував ядерною змовою під назвою «Операція покер», у ході якої передбачалося створення невеликих атомних бомб, які вміщувалися б у кейсі, і доставка їх в угандійські посольства по всьому світу з допомогою дипломатів-самогубців. Звичайно, щоб створити такий мініатюрний ядерний пристрій, знадобилися б капітальні наукові та інженерні знання, спеціалісти, яких у Аміна не було. Але відомо, що диктатор намагався їх знайти. І це було зовсім недавно — в 1979 році. Після падіння режиму Аміна документи, що були виявлені в Уганді, розповіли світові про зловісні плани маніяка.

Відомий американський політолог Збігнев Бжезінський вважає, що в першій чверті ХХІ століття можуть мати місце сім сценаріїв ескалації насильства, один із таких сценаріїв пов'язаний із терористичними операціями (повторення 11 вересня 2001 року в США). Він припускає й теракти з використанням зброї масового ураження. На вкрай високу ймовірність такого теракту вказує і дослідження українського вченого М. Требіна, який зазначає, що більшість із 33 офіційно ідентифікованих терористичних організацій та дрібних угруповань бойовиків заявляли про готовність застосування в терористичних актах ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї [13, 6]. Ще в кінці 1990-х років «Аль-Каїда» заявляла про підготовку до нетрадиційних засобів нанесення ударів по США. У 1998 році У.Бен Ладен обґрунтував це таким чином: «Придбання засобів масового ураження є релігійним обов'язком членів організації, а використання цієї зброї проти США виправдано Кораном» [13, 6]. Причому «Аль-Каїда» має розгалужену мережу агентів і засобів доставки зброї масового знищення до цілей. Аналіз захоплених ЦРУ в Афганістані документів цієї організації свідчить, що бойовики мають примітивні технології для виготовлення отруйних речовин (таких як зарин), вони створюють хімічну зброю на основі ціанідів, проводилися і біологічні дослідження (створення біологічних компонентів сибірки). Інцидент зі спробою поширення сибірки у США та інших європейських країнах підтвердив високу уразливість такими атаками державних установ та урядових структур. Газова атака в Токійському метро 1995 року свідчить не лише про наміри, а й про можливість такого терористичного масштабного нападу. Згідно бази даних США за 1990-1999 роки, у світі було зареєстровано 101 випадок використання терористами хімічних і біологічних речовин. Число жертв склали 103 загиблих та 5554 потерпілих [1, 14].

Звичайно, ядерний тероризм — не єдиний винахід ХХІ ст. Вчені передбачають появу у найближчі роки екологічного тероризму. Різні рухи «зелених» перебувають на тій межі відчаю, коли можливий їх перехід до терору. Адже у них немає інших ефективних і визнаних державною системою засобів впливу на уряди і парламенти. Немає іншої можливості звернути на себе увагу і прислухатися до своїх вимог. Важко сказати, яких форм набуде «зелений терор», які методи візьме на озброєння, але

прихід його в нашу дійсність цілком імовірний. Крім того, слід мати на увазі і те, що різноаспектність не виключає взаємодії, взаємовпливів терористичних організацій. Історик Р. Ланда приводить приклад взаємодії ісламістів і екологів після розпаду СРСР з приводу володіння землею й водою, що вилилося в рух «двічі зелені» - ісламізованих екологів – на захист Аралу [8, 39].

На думку політолога С.Телешуна, як громадянам так і інститутам державної влади в Україні є загроза екологічного тероризму з огляду на незадовільний стан довкілля, ядерного – як наслідок стратегічного розташування країни на шляху транзиту нелегальних поставок радіоактивних компонентів: матеріалів та ізотопів, а також наявності АЕС на її території, хіміко-бактеріологічного тероризму – як результату низького рівня санітарного й епідеміологічного контролю, системи сертифікації товарів, що перевозяться через кордони [11, 167].

Перспективним у застосування є кібертероризм, який пов'язаний з комп'ютерними атаками, що можуть здійснюватися анонімно державами, терористичними організаціями або навіть анархістами-одинаками проти операційної інфраструктури високорозвинених суспільств з метою занурення країни в стан хаосу. Американський експерт Ф.Коеп підрахував, що десять хакерів зі ста тисячами доларів можуть протягом декількох тижнів завдати серйозної шкоди американській інформаційній структурі, навіть паралізувати її. Двадцять хакерів з одним мільйоном доларів протягом двох тижнів можуть поставити США на коліна. А сотні хакерів і тридцять мільйонів доларів достатньо для руйнації інформаційної структури США [13, 15]. Отже, інформаційна безпека в інформаційному суспільстві – завдання №1. Слід вказати на незахищеність інформаційного простору України, найслабкішими елементами якого є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку, канали міжнародного інформаційного обміну.

Визначальною особливістю сучасності стає транснаціональний характер діяльності терористичних організацій. Так, «Аль-Каїда», яка була заснована в 1988 році, наприкінці 1990-х років мала свої структури у 60-ти країнах, була ініціатором створення для співробітництва з іншими терористичними угрупованнями організації «Ісламський фронт Джіхад проти євреїв

та хрестоносців» [1, 12]. Терористичні угруповання, особливо їх керівники, у багатьох випадках тісно взаємодіють у таких сферах, як оперативно-бойова підготовка, матеріально-технічне співробітництво, в тому числі і в галузі озброєнь, фінансової підтримки, а також у спільному проведенні терористичних акцій.

Сучасні терористи усвідомили реалії нашого часу: влада залежить від громадської думки, і тому вони борються за наші телеекрани, щоб забезпечити ефект присутності суспільства, яке і має впливати на владу. Головна умова – бурхлива реакція засобів масової інформації (ЗМІ). Таким чином, у порівнянні з минулим століттям з'являється цілком новий елемент тероризму – ЗМІ – як спеціальна інформаційно-пропагандистська мережа між терористами й об'єктами терору. На публічний характер тероризму XXI століття, як його особливість, вказують Д.Швець і К.Денчев [14; 5, 30].

Іншою особливістю сучасного тероризму є те, що він став складовою політики супердержав та їх сателітів, інструментом ідеологічної експансії, дестабілізатором системи міжнародної безпеки. Терористичні організації часто виконують замовлення державних спецслужб. За даними часопису «U.S. News and World Report», які були оприлюднені в листопаді 1977 року, за період з 1961 по 1976 роки ЦРУ США було причетним до майже 900 великих таємних операцій проти окремих іноземних державних, громадських діячів та урядів [7, 64]. Протягом десяти років були підозри щодо підтримки Іраном терористичних організацій «Хезболлах», «Брати-мусульмани» та ін., є дані і про підтримку чеченських терористів Саудівською Аравією. На міжнародних конференціях в Шарм-аль-Шейхі (1995) і Парижі (1996) Іран, Ірак, Сирія, Лівія, Куба і Північна Корея були названі державами, що сприяють тероризму. У використанні тероризму ООН звинувачувала й Ізраїль. Центри з підготовки терористів існують в Афганістані й Пакистані, багатьох країнах Південної Америки. Те, що відбувалося і відбувається в Боснії, показує, у свою чергу, що США планомірно створюють ісламську тероросферу в Європі, щоб перешкоджати надмірній самостійності останньої.

З огляду на це, було б хибним вважати ісламський тероризм (та тероризм взагалі) чимось однозначним, таким собі згустком зла та насильства, що протистоїть прогресові та гуманізму. Ісламський екстремізм, що широко використовує терористичні методи боротьби, є єдино можливим варіантом силового

протистояння країн Близького Сходу Заходіві. «Буря в пустелі» наочно продемонструвала, що ісламський світ неспроможний чинити безпосередній військовий опір експансіонізму світових держав. Тероризм взагалі, й ісламський зокрема, постає силовим контрзаходом у відповідь на державний тероризм Заходу. Ісламський тероризм є одним з найпотужніших терористичних рухів у світі, діяльність якого виходить за рамки Близького Сходу. Підтвердженням цього є вибух бомби в 1993 році в Нью-Йоркському Світовому торговельному центрі, вчинений арабською терористичною групою шейха Омара, діяльність якої доти не поширювалася за межі Єгипту, захоплення бойовиками «Озброєного ісламського угруповання» 24 грудня 1994 року в Алжирі аеробуса А300 компанії «Ер Франс» з метою його підризу над Парижем, арешт у 1996 році нью-йоркськими командос (SWAT) двох молодих арабів, членів угруповання «Хамас», що виготовляли у себе в помешканні вибуховий пристрій, терористичні акти в Нью-Йорку, Москві, Мадриді.

На сьогодні визначальну роль у міжнародному тероризмі відіграють організації, що набули нової форми, трансформувались у справжні корпорації зі своїми банками, виробничими потужностями, юридичною інфраструктурою. Концентрація значного капіталу у приватних руках і легка доступність суперсучасних технологій створюють сприятливе середовище для виникнення в рамках суспільства замкнених соціотехногенних утворень, що прагнуть зруйнування цього суспільства. Першим неспівим проявом прийдешньої доби є «АУМ Сінріке» – ізольоване соціотехногенне утворення з широким спектром напрямків діяльності. Однією з основних цілей «АУМ» була реалізація політичних амбіцій її керівництва. А ці амбіції включали в себе не більше й не менше як захоплення влади в державі і встановлення жорсткого авторитарного режиму на чолі з лідером «АУМ» Секо Асахара. Готуючись до захоплення влади в Японії, Асахара сформував тіньовий кабінет з 20 міністрів і мав намір створити військові формування, що повинні були пройти підготовку в Росії.

Таким чином, сучасний тероризм – це об'єктивне, реальне, системне явище глобалізованого світу, серйозна професійна діяльність та потужний бізнес. Для нового тероризму характерні: різноманітність напрямків, високий рівень фінансування й організації, публічність, широке використання у своїх цілях електронних ЗМІ, особливо радіо й телебачення, релігійний фанатизм, особлива жор-

стокість, абсолютне нехтування життям тисяч людей.

Перераховані особливості свідчать про те, що тероризм сьогодні являє собою серйозну загрозу державі, суспільству та особі, і в цьому контексті вимагає адекватної реакції у відповідь як у вигляді превентивних дій, так і у площині політики державної й міжнародної безпеки та міжнародно-правового законодавства.

Список використаних джерел та літератури

1. Авдеев Ю. Сучасний тероризм: Нова загроза та актуальні питання протистояння // Актуальні проблеми Європи. – 2003. – № 1. – С. 10-25.
2. Антипенко В. Возможности международного уголовного права в сфере регулирования борьбы с терроризмом // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2004. – № 3. – С. 12-19.
3. Беблер А. НАТО и транснациональный терроризм // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 48-57.
4. Бушанський В. Демократія виключає непричетність (міркування про причини тероризму) // Віче. – 2006. – № 5-6. – С. 65-67.
5. Денчев К. Антиглобалізм і міжнародний тероризм // Політич. – 2004-2005. – № 4. – С. 28-40.
6. Дідоренко Е. По кому подзвін ? Тероризм в Україні. Ефемерна загроза чи ... готуй сани влітку? // Віче. – 2004. – № 11. – С. 52-56.
7. Ивченко В. Тероризм: Жестокий. Кровавый. Многоликий // Політика і час. – 2000. – № 1-2. – С. 63-70.
8. Ланда Р.Г. Исламский фундаментализм // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 32-41.
9. Мирський Г. Современный тероризм в контексте глобалізації // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №3. – С. 41-45.
10. Суботін А. Деякі аспекти світового розвитку і тероризм в умовах глобалізації // Актуальні проблеми Європи. – 2003. – № 1. – С. 60-79.
11. Телешун С. Сучасний тероризм – українські реалії // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 163-169.
12. Токаревський Г. Під маскою «борців за свободу»: Терористичні угруповання ІРА та ЕТА // Політика і час. – 2002. – № 5. – С. 72-80.
13. Требін М. Тероризм: спроба проникнення в сутність // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 119-129.
14. Швец Д. Международный тероризм: информационный аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 9. – С. 17-23.

ЖУРБА Л. В.
асистент

ПРОБЛЕМНИЙ УРОК ІСТОРІЇ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

«Головне життєве завдання людини – дати життя самій собі, стати тим, ким вона є потенційно», - це висловлювання Е. Фрома як ніколи сьогодні актуальне. Тільки творча особистість здатна віднайти свій шлях в житті, самоактивізуватися, подолати власний Рубікон, самореалізуватися. За великим рахунком, творчість, повинна бути нормою, людина по суті не може бути нетворчою, тому що в сучасному, швидкоплинному і постійно мінливому світі інакше не можна вижити. Творчість – це виклик, в основі якого лежать відчуття свободи, незалежне мислення: панорамне, суперечливе, парадоксальне, почуття самоцінності власного «Я». Реалізація творчої особистості можлива, якщо вона має три опори: наявність нової ідеї, волю якості для її впровадження, вміння розробити спосіб впровадження ідеї в життя. Ці якості виділяють творчу особистість з поміж іншого світу.

Схематична освіта, вузькі стандарти, традиційне навчання – це відмова від виразності, різноманітності і від творчості в цілому. Ми повинні зрозуміти, що майбутні покоління чекають від нас не лише результатів творчої діяльності, а й рецептів вирощування продуктивних, творчих якостей.

Принциповою науковою базою для такої перебудови навчального процесу є концепція проблемного навчання, яка отримала сьогодні новий імпульс. У сучасних умовах суть проблемного навчання полягає у тому, що у процесі вирішення учнями спеціально розробленої системи проблем, проблемних задач і завдань під керівництвом учителя або в спільній із ним діяльності створюється проблемна ситуація і здійснюється оволодіння новими знаннями, переважно теоретичного характеру, та способами дій, що формують творчі здібності школярів: продуктивне, незалежне мислення, інтелектуальні емоції, пізнавальну мотивацію, а також досвід творчої діяльності. Проблемне навчання в його сучасному вигляді може зробити процес творчого виховання керованим. На думку видатного педагога І. Я. Лернера: «Творчості можна учити, як можна учити знанням, але тільки іншими методами» [3, 60].

Теоретичне обґрунтування та експериментально-практичну перевірку проблемного навчання в умовах класно-урочної системи здійснили А.М. Алексюк, Н.Г. Дайрі, В. Кудрявцев, І.Я. Лернер, М.І. Махмутов, В. Оконь, але жоден з них не дав чіткого визначення проблемного уроку. Так М.І. Махмутов підходить до цього питання з боку загальних положень про урок: «Урок – це динамічна і варіативна форма організації процесу цілеспрямованої взаємодії (діяльності і спілкування) певного складу вчителів (викладачів) і учнів, що включає зміст, форми, методи і засоби навчання, що систематично застосовується для розв'язання завдань освіти, розвитку і виховання у процесі навчання» [5, 44].

Проблемний урок як тип відрізняється від інших типів уроку своєю новизною, яка розглядається не як статична форма заняття, а як варіативна і постійно розвиваюча форма організації процесу цілеспрямованої взаємодії та спілкування вчителя й учнів. Проблемний урок – це творчість, фантазія вчителя з гнучкими формами роботи. Дидактичним стрижнем уроку є діяльність самих учнів, які не просто розв'язують, обговорюють проблему, а спостерігають, порівнюють, аналізують, класифікують, групують, роблять висновки, узагальнюють, встановлюють закономірності. Їх дії носять перетворюючий характер. Основний шлях пізнання – «від учнів», тобто організація індивідуального чи колективного пошуку розв'язання проблеми, задачі, завдання. Причому основними ознаками проблемного уроку є такі фактори проблемності як: проблемна ситуація, проблема, задача та запитання. Від того, яке місце ці фактори займають у пізнавальній діяльності учнів, як усвідомлюються ними й формулюються, яким змістом наповнюються і як взаємодіють між собою, вирішальною мірою залежить і ефективність проблемного уроку.

Приведемо приклад вивчення теми «Громадянська війна в Росії (1918-1920 рр.)» за допомогою проблемно-пошукового методу. Під час розгляду питання про причини громадянської війни і її винуватців вчитель формулює проблемну задачу: *«Колишній депутат ІУ Державної думи В.В. Шульгін, пройшовши складний шлях еміграції і тюремного ув'язнення в СРСР, пізніше написав: «Бог вибрав для досліду Росію. Чому? Не знаю. Але для того щоб людство могло жити, дослід повинен був бути проведений. Ми, Білі, цього не зрозуміли. Якби ми зрозуміли, то не*

опиралися б йому, тобто досліді Леніна... Опинившись християнами «тільки за паспортом» і забувши слова Христа «хто візьме меч, той від меча загине», ми взялися за зброю. Так вибухнула громадянська війна в Росії».

За словами В.В. Шульгіна виходить, що винними в громадянській війні були білі? А червоні, а інтервенти? А різні «зелені»?

Приводимо можливий діалог між вчителем і учнями з метою вирішення проблеми.

Учні: «Громадянська війна – це збройна боротьба між різними соціальними групами, класами, політичними партіями за владу в межах однієї країни. Виходячи з цього, розглядаючи громадянську війну як процес, слід визнати, що уже в лютому 1917 р. було розв'язано насилля, пролилася перша кров».

Учитель: «Це твердження не є безспірним. Лютнева революція, яка вирувала протягом кількох днів у Петрограді, дійсно була кровопролитною, однак на периферії, за незначними винятками, крові не пролилося. Тим більше, що у перші тижні після перемоги революції спостерігалася певна національна єдність та певна злитість соціально-політичних сил країни. До речі, В. Ленін, який тоді разом зі своїми соратниками повернувся в Росію і був ревним прихильником збройної альтернативи соціального розвитку, не вважав за можливе вести громадянську війну проти Тимчасового уряду і в Квітневих тезах виключив збройний шлях його повалення».

Учні: «Тоді, мабуть, правильним буде назвати Лютневу революцію – прологом громадянської війни, враховуючи той факт, що після неї відбувся прискорений процес поляризації російського суспільства, соціально-психологічну структуру якого можна схарактеризувати висловом: «На верху – сила влади, внизу – влада сили». І якщо Лютий 1917 р. був у цілому без крові, то зв'язаний з ним Жовтень 1917 р. був революцією кривавою, жорстокою, руйнівною. Тому, виходить, що громадянську війну розв'язали більшовики, встановивши диктатуру пролетаріату».

Учитель: «Слушною є думка вчених, що більшовики не стільки спрямовували революцію, скільки були її слухняною зброєю. Зокрема, Бердяєв зазначав, що «більшовизм – є не зовнішнє, а внутрішнє для російського народу явище, його тяжка духовна хвороба, органічна недуга...». Ідея колективної відповідальності

народу стала популярна останнім часом. Йдеться про всеохоплюючі, переважно насильницькі масові дії, що стали домінуютьою суспільного життя, так званий «революційний тоталітаризм мас». Але чи можна порівняти масштаби вини народу і його ідеологів?».

Учні: «Звісно, що ні. Народ виявився жертвою масованого ідеологічного і фізичного насильства. Прагнення до соціальної справедливості під прапором революції переросло під впливом більшовицьких гасел в соціальну обраність робітників, люмпенів та в ідею соціального реваншу під девізом: «Хто був нічим, той стане всім». За рівнем свідомості російський народ залишався рабом, незважаючи на те, що Лютнева революція дала йому свободу».

Учитель: «Цю ж думку висловив і О. Керенський, який вважав, що «сто років рабства не тільки розбестили владу, але знищили в самому народі усвідомлення історичної відповідальності за свою долю, за долю країни».

Діалог учителя й учнів може продовжуватися навколо обговорення ролі лідера більшовиків В. Леніна, який, безперечно, справив вирішальний вплив на стратегію і тактику своєї партії, ролі інтелігенції, демократичної альтернативи розвитку Лютневої революції, ролі історичних традицій Росії.

Підводячи підсумки обговорення проблеми, учитель зазначає, що громадянська війна в Росії – процес надзвичайно складний, і якщо говорити про точку зору В. В. Шульгіна, то перш за все необхідно нагадати, що автор написав «Апологію Леніна», цитата з якої приводиться в проблемній задачі, після того як відбув тюремне покарання в СРСР (1958 р.). По-друге, щодо винних у розв'язанні громадянської війни, то діалектично так не буває, щоб у багатосторонній боротьбі не на життя, а на смерть була винна одна група людей, один клас, одна сторона. Так що винними в загальноросійському побоїщі 1917-1920 рр. є і червоні, і білі, і «зелені», і цілий ряд країн, які здійснили інтервенцію в Росію і підтримали одну із сторін. У витоках громадянської війни лежали відсталість Росії, перша світова війна, Лютнева революція і Жовтень 1917 р. По-третє, самодержавство і православна церква протягом століть були цементуючим фактором російського суспільства, однак на початку ХХ ст. їх вплив став

зменшуватися. Культурна роз'єднаність російського соціуму, серцевиною якої був культурний розрив верхів і низів суспільства, була однією із основних причин великої російської драми.

З наведеного прикладу видно, що саме процес розв'язання проблемної задачі виступає тим засобом, за допомогою якого під керівництвом учителя здійснюється цілісний цикл продуктивно-го мислення учнів, залучення їх до методів наукового пізнання.

В даному випадку присутні всі етапи функціонування навчальної проблемної ситуації: колективне виявлення проблеми, прийняття задачі і включення в процес її розв'язування, розширення сфери пошуку, знаходження причинно-наслідкових зв'язків, нового відношення, закономірності, узагальнення наявних знань і досвіду учнів, перенесення їх в нову ситуацію. «Проблемний урок, - на думку А. В. Фурмана, - щонайперше повноцінний урок по відношенню до наявності цілісного циклу продуктивних пізнавальних дій учнів від сприйняття нового навчального матеріалу і його проблемного осмислення до застосування набутих знань в нових умовах» [9, 68].

Таким чином, урок стає проблемним в тому випадку, коли на ньому реалізується принцип проблемності, який відображає закономірності виникнення проблемних ситуацій і розв'язання навчальних проблем. Основне правило цього дидактичного принципу: систематично створювати проблемні ситуації, дотримуватись логіки пізнавального процесу й навчати учнів обґрунтованості суджень та умовиводів, що обумовлює розвивальний характер навчального процесу. При цьому необхідно вказати на виконання двох взаємопов'язаних умов: 1) реалізацію принципу проблемності при відборі і дидактичній обробці змісту навчального матеріалу до уроку; 2) реалізацію принципу проблемності при розгортанні цього змісту безпосередньо на уроці. Перше досягається за рахунок використання дидактичних матеріалів проблемного змісту, підготовлених методистами [8], розробкою вчителем системи проблемних запитань, задач, завдань – навчальних проблем, що відображають основний зміст шкільної історичної освіти; друге – побудовою уроку як діалогічного спілкування вчителя з учнями, предметом якого є історичний матеріал, визначений для вивчення. «Уроками уроків», - називає І.Я. Лернер евристично-діалогічну форму навчання. Крім того, він вказує і на посилення творчого елемента в домашні завдання [4, 66].

Отже, вся сукупність вимог до навчального процесу на проблемній основі зводиться до дотримання і використання дидактичних принципів і застосування відповідних умов, що впливають із цих принципів під час підготовки проблемного уроку, його організації і проведення.

По-перше, точно сформульована мета уроку – основа діяльності вчителя, ланка навколо якої будується добір змісту і методів навчання. Вона являє собою комплекс навчально-освітніх, виховних і розвивальних результатів, яких вчитель планує досягти на конкретному занятті. Крім того, визначення стрижневої ідеї уроку сприяє одночасно й вирішенню питання про пізнавальне проблемне завдання.

По-друге, необхідним є визначення типу проблемного уроку; підготовка змісту навчального матеріалу, окреслення його об'єму і складності відповідно до поставленої мети та пізнавальних можливостей учнів; встановлення зв'язку змісту уроку з повсякденним життям, практичною діяльністю людей, раніше вивченим матеріалом і способами розумових і практичних дій; визначення системи навчальних проблемних завдань і самостійних пошукових робіт учнів; підготовка обладнання уроку, а також основних і додаткових джерел інформації.

Слід зауважити, що проблемні питання, задачі та завдання повинні відповідати змісту і цілям навчання; бути складними, нести в собі протиріччя; розглядати широке коло дрібних питань; пропонувати різні точки зору та оцінки; створювати труднощі, необхідні для функціонування проблемної ситуації. Дослідники вказують і на такі критерії відбору навчальних проблем, як відповідність потребам і інтересам даної групи дітей, їх віковим особливостям; участь дітей у доборі проблем, виробленні плану дій і способів рішення; варіативність способів вирішення проблеми; повторюваність, типовість проблеми для достатньо широкого кола подій та явищ; серйозність проблеми; наявність необхідного теоретичного матеріалу [2, 22-24].

По-третє, потрібно продумати найбільш ефективне поєднання методів і прийомів навчання відповідно до поставленої мети, змісту історичного навчального матеріалу. І.Я. Лернер вказує на три відмінних один від одного методи проблемного навчання: 1) проблемний виклад; 2) частково-пошуковий (евристичний); 3) дослідницький методи [3, 35-45]. Систему проблемно-пошукових методів, розроблених А.В. Фурманом, складають:

1) демонстраційне розв'язування проблем учителем, що передбачає викладання знань з елементами проблемності, показовий проблемний виклад, діалогічний проблемний виклад; 2) самостійна проблемно-пошукова діяльність учнів, як от учнівське дослідження, розв'язування теоретичних проблем, виконання локальних дослідницьких завдань; 3) колективна проблемно-пошукова діяльність учнів у формі навчального диспуту, дискусії, пізнавальної гри, сюжетно-рольової гри, колективного дослідження; 4) спільна проблемно-пошукова діяльність вчителя й учнів, що може вилитися в дискусію, продуктивний діалог, частково-пошуковий метод, евристичну бесіду, ділову гру, евристичне моделювання [9, 20-21].

Важливим етапом підготовки системи проблемних уроків є визначення загальної проблеми, створення «продовженої проблемної ситуації» під час вивчення історичного матеріалу тематичним блоком. Приклади такої організації проблемного навчання приведені у дослідженнях П. М'яло, С. І. Подмазіна, автора даної роботи [6, 70-84; 7, 57; 1, 73-75].

Проведення проблемних уроків вимагає від учителя нового рівня систематичної творчої роботи. Опитування, проведене автором, показало, що всі вчителі й учні сприймають проблемність у навчанні позитивно, але постійно використовують проблемні методи лише 50% респондентів. Близько 20% учителів не співвіднесли методи проблемного навчання з проблемною ситуацією. Професійна майстерність учителя під час проведення проблемного уроку вбачається в тому, щоб він сам глибоко відчував проблемність ситуацій, з якими стикаються школярі, вмів ставити перед класом реальні навчальні проблеми в зрозумілій для учнів формі. Крім того, мав певне вміння формулювати проблеми, де „основа вміння і одночасно його прояв – вербалізація постановки проблеми, її проговорювання” [2, 35].

Слід вказати і на особливий статус вчителя в навчальному процесі на проблемній основі. Адже він, виступаючи в ролі організатора уроку, повинен діяти скоріше як керівник і партнер, чим як джерело готових знань і директив для учнів, а це в свою чергу вимагає від нього особистісно-зорієнтованого підходу, індивідуалізації навчання, здатності викликати у всіх школярів інтерес до проблеми, потребу в пошуках відповіді, активну участь у її розв'язанні.

Підводячи підсумок дослідження, слід зазначити, що основна відмінність проблемного уроку від традиційного полягає у змісті й характері організації вчителем пізнавальної діяльності учнів, яка передбачає взаємодію навчальних проблем, проблемних завдань і запитань. Крім того, основою проблемного навчання є цілісний процес спільної продуктивної взаємодії вчителя й учнів, який охоплює і виявлення проблеми, і відкриття знань учнем під час її розв'язання, і застосування набутих способів дії в нових ситуаціях. Вміла цілеспрямована робота по створенню проблемних ситуацій на уроках історії є оптимальним засобом розвитку пізнавальної активності і творчих здібностей учнів. Практичний досвід доводить, що використання проблемних ситуацій буде найбільш ефективним в тому випадку, якщо вони створюватимуться систематично і прийматимуть різну форму: проблемного питання, творчого завдання, пізнавальної задачі. Організація проблемного навчання вимагає від педагога нового рівня систематичної творчої роботи, тому проблемне навчання – це засіб для розвитку не лише учнів, а й для вдосконалення творчих здібностей учителя.

Література

1. Журба Л. В. Проблемні ситуації і способи їх створення на уроках новітньої історії України / Україна і світ: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – С. 63-76.
2. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) – Рига, НПЦ «Эксперимент», 1998. – 180 с.
3. Лернер И. Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
4. Лернер И.Я. Учебный предмет, тема, урок. – М.: Знание, 1988. – 80 с.
5. Махмутов М.И. Современный урок – М.: Педагогика, 1985. – 184с.
6. Мяло П. Особистісно орієнтований урок історії / Сучасні шкільні технології. Ч.І /Упорядник І. Рожнятовська, В. Зоц. – К., Ред.. загальнопед. газ., 2004. – С. 70-84.
7. Подмазін С. Психологія особистісно орієнтованого навчання / Сучасні шкільні технології. Ч.І /Упорядник І. Рожнятовська, В. Зоц. – К., Ред.. загальнопед. газ., 2004. – С.53-59.
8. Степанищев О.Т. 300 задач по истории России с древнейших времен до наших дней. – М.: Дрофа, 2001. – 128 с.
9. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991. – 191 с.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 6

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: Зб.наук.праць. Вип. 6 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг, 2006. – 139 с.

ISBN 978-966-2920-73-8

УДК 94
ББК 63.3(0)
Д 95

Здано до набору 24.11.2008. Підписано до друку 5.12.2008. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Ум.друк.аркушів. 8,57. Наклад 100 прим. Видання № 33-02. Замовлення № 162. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня «СТІРЕС», Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.